

Theory of Man in Contemporary Iranian Theology: Understandings of *Man the Unknown*

Hamed Khani (Farhang Mehrvash)*

Abstract

One of the most famous works in Iran from the beginning of the 1960s until now is *Man the Unknown* by Alexis Carrel. With the passage of 70 years since the first Persian translation, the market boom of this work has not yet been lost, and at the same time, its content and function in Iranian society have not been ever analyzed. This study is the first step toward this goal. By reviewing the evidence of Iranians' attention to the book, this study aims to defend this hypothesis that the widespread promotion of the book was followed by Islamist movements as a result of important theoretical implications of the work in favor of their Theology. Followers of such movements wanted to compensate the poverty of literature and theoretical weaknesses in representing a native and modern human theory by taking advantage of Carrel's book. As we will reveal in this study, with the development of the discourse of Islamic humanities, this book has been considered as confirming the necessity of choosing an Islamic humanities instead of "western humanities".

Keywords: Alexis Carrel, Philosophy of Man, Theory of Man, Islamism, History of Contemporary Iran, Islamic Humanities.

One of the most famous works in Iran from the beginning of the 1960s until now is the book “*Man The Unknown*” by Alexis Carrel. Although seventy years have passed since the first Persian translation of the book, the market boom of this work has not yet

* Associate Professor of Theology, Gorgan Branch, Islamic Azad University, Gorgan, Iran,
mehrvash@hotmail.com

Date received: 2023/04/10, Date of acceptance: 2023/07/17

disappeared. However, its content and function in Iranian society have not been yet analyzed. This study is the first step toward this goal. By reviewing the evidence of Iranian Islamists' attention to the book, this study aims at defending that they have promoted this book because of the its important theoretical implications in favor of their school of thought: using this book, they compensated the poverty of new sciences in the depiction of mankind; as also they cited this book to compensate for their theoretical weaknesses in representing a native and modern theory of man.

In this research, first of all, general familiarity with the book in Iran, its Persian translations and the level of popularity of the work in Iranian society is provided. Then in order to evaluate the mentioned hypothesis we will try to know: which of the discussions in the book have Iranian Islamists paid attention to; And how have they benefited from the book over time? And finally, how long has their attention to the content of the book continued?

The evidence indicates that this work found many readers from 1339 onwards and received wide attention. By reviewing such data, we can estimate that two Persian translations of the work have been published about 31 times so far, of which 18 times are related to the period before the Islamic Revolution of 1979. It should be said about the two translations of the book that neither the Farsi translation of 'Enāyatollāh Shakībāpūr nor the three texts of the translation of Parvīz Dabīrī contain all the original English content of the book and they contain deletions, additions and distortions. These distortions are given in the text of the book for this, so that the text is harmonized with its functions for the Islamists promoting this book in Iranian society.

The credibility of the author's personality was the biggest argument of the Islamists: he was one of the great Western men of science and Nobel Prize winners, speaking about the danger of the collapse of Western civilization, and his words could have been interpreted as supporting protests against Western civilization. Another focus of references to the book at the beginning of the 1960s was the denial of the freedoms that women could have in the common lifestyle in the western civilization. Another important function of Carrel's work for Islamists was to confirm their religious beliefs. Iranian Islamists in the period before the Islamic Revolution emphasized that Carrel's words are, at best, an incomplete version of the complete version of Islamic teachings, which came to the mind of an intelligent and fair person who of course grew up in a damaged society, and as a result, he has not found the effective treatment as understood in Islamic teachings.

After the Islamic revolution, there was an important change in the function of Carrel's book for Iranians. In support of the beliefs and actions attributed to religion, Islamists paid attention to new phrases from Carrel's book, which had been neglected until that time. If before the revolution they often cited his work to defend the religious fundamental principles, now it was more necessary to defend the Requirements of Islamic Sharia by citing his words. Following these exploitations of the work, Carrel's personality also became legendary and even compared to the previous periods he was credited with being an expert in more sciences.

At the beginning of the 2000s, after about 40 years had passed since the Persian translation of the work, and contrary to expectations, attention to the book continued. The reason for these attentions was the development of discussions about the production of Islamic humanities and the development of the discourse of religious knowledge. Karel's speeches in criticism of Western civilization science became a new focus for citations. Karel's words were often quoted that anatomy, physiology, psychology, pedagogy, sociology, history and economics do not discover the essence of human existence; Because supernatural factors affecting human existence are not analyzed in them. Islamists ignored Carrel's emphasis on the necessity of developing experimental sciences about human and interpreted his words to the promotion of religious knowledge. In this way, Carrel's character was depicted as an "affirming stranger" to create the basis for the widespread use of his opinions in various scientific fields.

Bibliography

The Holy *Quran*.

Āl-Ebrāhīm, Maḥmūd (1994), "The Application of Psychology in the English Language", *Roshd-e Āmūzesh-e Zabān*, no. 33, pp. 14-20.

Amrī, Marḍiyye and 'Abdollāhī, Kobrā (2016), "Comparative Anthropological Study from the Perspective of the *Qur'ān* and Humanism", *Comparative Human Rights Studies*, no. 1, pp. 53-66.

Annals of the life of 'Alī Shariati (nd), Inserted in Dr. 'Alī Shariati Cultural Foundation website <<http://drshariati.org/?p=44>>, accessed on January 7, 2022.

Anṣārī, Ja'far (2003), "Fundamentals of Economics from the Perspective of the Holy *Qur'ān*", *Ma'rafat*, no. 66, pp. 17-25.

Ashofte, Amīr (1970), "Family Laws: Marriage", *Judicial Magazine*, no. 57, pp. 32-42.

"Answering to a Question" (1979), *Maktab-e Islam*, year 18, no. 6, pp. 54-58.

Bain, Read (1936), Review of four books together, *American Sociological Review*, Vol. 1, No. 5, pp. 814-817.

- Barzanūnī, Moḥammad 'Alī (2016), "Spirituality at End of the World", *Mashreq-e Mow'ūd*, no. 44, pp. 118-77.
- Bāzargān, Mahdī (1959), "Pragmatism in Islam", *Majmū'e-ye Hekmat*, no. 47, pp. 14-20.
- Bedrūd Bā Mashāhīr (2012), *Hāfez*, no. 96, p. 76.
- Beheshtī, Aḥmad (1967), "Mankind in the Scene of Life: Cultivating Emotions", *Maktab-e Islam*, year 8, no. 7, pp. 43-46.
- Beheshtī, Aḥmad (1967), "The World of the Child", *Maktab-e Islam*, year 8, no. 6, pp. 32-35.
- Beheshtī, Aḥmad (1969), "Role of Mother", *Maktab-e Islam*, year 10, no. 10, pp. 44-47.
- Beheshtī, Aḥmad (1974), "Great Disaster in the World Today", *Maktab-e Islam*, year 15, no. 7, pp. 72-76.
- Beheshtī, Aḥmad (1975), "Fight Discrimination not Difference", *Maktab-e Islam*, year 16, no. 10, pp. 54-58.
- Carlson, Anton Julius (1936), review of *Man the Unknown*, *American Journal of Sociology*, vol. 41, no. 5, pp. 677-678.
- Carrel, Alexis (1939), introduction to the new publication of *Man, The Unknown*, New York/ London, Harper & Brothers Publishers.
- Carrel, Alexis, *Man the Unknown*, tr. 'Enāyatollāh Shakībāpūr (1981), Tehran: Shahrīyār; Idem, tr. Parvīz Dabīrī (1975), *Alexes Carrel's Collection of Works and Thoughts*, Isfahan: Ta'yīd Book Store; The same translation, ed. Shahrīyār Dabīrī (2006), Isfahan: Mehr-Afrūz; The same translation, new edition (2022), Tehran: Negāh; Idem, Arabic translation by 'Ādel Shafīq (nd), Cairo: Al-Dār al-Qawmīyya; Idem, Arabic translation by Shafīq As'ad Farīd (1974), Beirut: Maktaba Al-Ma'ārif.
- Carrel, Alexis, *Man, The Unknown*, New York/ London, Harper & Brothers Publishers, 1935.
- D.A.Y (1975), "Reason and Love with Awareness and Mobility", *Maktab-e Islam*, year 16, no. 5, pp. 36-39.
- Dabīrī, Mitrā (2013), "Memory of Dr. Parvīz Dabīrī", *Bokhāra*, year 15, no. 88, pp. 612-615.
- Darko, Suvin (1968), "Beckett's Worldview", tr. A. Nūrīyān, *Negīn*, no. 37, p. 18 21.
- Dordāne, Fāteme (1999), "The Right to be Different", *Ketāb-e Naqd*, no. 12, pp. 54-67.
- DūstMoḥammadī, Hādī (1976), "Contemporary Man Thinks Childishly", *Maktab-e Islam*, year 17, no. 5, pp. 45-48.
- DūstMoḥammadī, Hādī (1982), "Environment and Youth", *Maktab-e Islam*, year 22, no. 1, pp. 44-47.
- Esfandiari, Moḥammad (1990), "Book Title and its Selection Methods", *Āyīne-ye Pazhūhesh*, no. 3, pp. 224-234.
- Fakūr, Fāteme (1999), "Social and Political Status of Women", *Ketāb-e Naqd*, no. 12, pp. 30-45.
- Fārsī, Jalāl al-Dīn, *Anthropology* (1979), vol. IV: Revelational Anthropology of Human Structure, Part V: Psychoanalytic Structure, available on the website "Ya Witr al-Mawtūr" owned by Shahrīyār Salīmzāde <<https://shahryarsalemzade.blog.ir>>, retrieved at January 17, 2022.
- Friedman, David M. (2007), *The Immortalists: Charles Lindbergh, Dr. Alexis Carrel, and Their Daring Quest to Live Forever*, New York, Ecco.

- Gerāmī, Moḥammad ‘Alī (1968), “The Helplessness of Eastern and Western Blocs”, *Ma ‘āref-e Ja ‘farī*, no. 9, pp. 298-308.
- Ghā‘emī, ‘Alī (1989 A), “Education and Girls's Ability of Development”, first part, *Tarbīyat*, no. 42, pp. 22-24.
- Ghā‘emī, ‘Alī (1989 B), “Education and Girls's Ability of Development”, Part IV, *Tarbīyat*, no. 44, pp. 10-13.
- Ghā‘emī, ‘Alī (1990), “Education and Girls's Ability of Development”, Part IX, *Tarbīyat*, no. 49, pp. 18-21.
- Ghofrānī, Moḥammad (1969), “Effect of Prayer”, *Maktab-e Islam*, year 11, no. 2, pp. 38-40.
- Ghorbānī, Zeyn al-‘Ābedīn (1964), “Study of Religion”, *Ma ‘āref-e Ja ‘farī*, special issue, pp. 223-267.
- Ghorbānī, Zeyn al-‘Ābedīn (1966), “With Whom is the Option of Divorce?”, *Maktab-e Islam*, year 7, no. 6, pp. 50-54.
- Ghorbānī, Zeyn al-‘Ābedīn (1968), “The Spirit of Imitation and Superstition”, *Maktab-e Islam*, year 9, no. 6, pp. 10-13.
- Golgīrī, M. (1970), “Guardians of Humanity”, *Ma ‘āref-e Ja ‘farī*, no. 11, pp. 153-161.
- Golī Zavāre, Gholāmreḏā (2001), “Family and Children's Education”, *Moballeghān*, no. 38, pp. 56-70.
- Ḥakīmī, Maḥmūd (1969), “The West is Sick”, *Maktab-e Islam*, year 10, no. 12, pp. 29-31.
- Ḥakīmī, Moḥammad Reḏā (1992), “Maktab-e Tafkīk”, *Keyhān-e Farhangī*, no. 95, pp. 25-5.
- Haqqānī Zanjānī, Ḥoseyn (1971), “Physical and Mental Age Difference Between Men and Women”, *Maktab-e Islam*, year 12, no. 11, pp. 22-25.
- Haqqānī Zanjānī, Ḥoseyn (1994), “Different Ways of Spiritual Growth from the Perspective of Islam”, *Maktab-e Islam*, year 34, no. 9, pp. 27-34.
- Ḥasanī, ‘Alī Akbar (1974), “Let's Go to See the Biggest Industrial City Together”, *Maktab-e Islam*, year 16, no. 3, pp. 58-60.
- Ḥasanī, ‘Alī Akbar (1976), “Journey to the Depths of Human Body”, *Maktab-e Islam*, year 17, no. 5, pp. 31-34.
- Ḥasanī, ‘Alī Akbar (1983 A), “The Way to Overcome Wrong Habits”, *Maktab-e Islam*, year 23, no. 1, pp. 38-41.
- Ḥasanī, ‘Alī Akbar (1983 B), “Features of Islamic Education and Training: the First Foundation Stone of Human Education”, *Maktab-e Islam*, year 23, no. 3, pp. 37-42.
- Hāshemī, Ḥoseyn (2003), “Convention on Elimination of Discrimination Against Women”, *Rawāq-e Andīshe*, no. 22.
- HāshemīNezhād, ‘Abdol-Karīm (1958), *Debate between a Doctor and a Muslim Cleric*, republished in Tehran: Shāhed, 1380 SAH.
- HāshemīNezhād, ‘Abdol-Karīm (1960), “Letters Received to *Maktab-e Islam* and the Press”, *Maktab-e Islam*, year 2, no. 12.
- HāshemīNezhād, ‘Abdol-Karīm (1961), “Matreialism or Destructive Flood”, *Maktab-e Islam*, year 3, no. 9, November 1961, pp. 63-67.

- Hejāzī, Fakhreddīn (1965), "Oaths of the *Qur'ān*", *Nāme-ye Āstān-e Qods*, no. 21, pp. 2-19.
- Hejvānī, Mahdī (1999), "In the End, Children Turn God Back", *Children and Adolescent Literature Research Journal*, no. 18, pp. 13-2.
- Hojjatī Kermānī, 'Alī (1970), "Islam is a Way of Life: Punishment for Theft and the Losses of the Prison Regime", *Maktab-e Islam*, year 11, no. 11, pp. 6-16.
- Hojjatī Kermānī, 'Alī (1971), "Civilization Incompatible with Mankind", *Maktab-e Islam*, year 12, no. 9, pp. 56-61.
- Hoseynī, Aḥmadreḏā (2008), "Looking at the Basics of the Convention on the Elimination of Any Discrimination Against Women", *Rawāq-e Andīshe*, no. 1, pp. 114-124.
- "Index of Mehr 1373 SAH Books Based on the Report of the General Department of Cultural Centers and Relations" (1994), *Namāye*, no. 35, pp. 117-96.
- Imān, Moḥammad Hādī (1983), "The Vital Role of the Skin", *Roshd-e Mo'allem*, no. 9, pp. 46-49.
- Imānī, Moḥammad Rasūl (2004), "Descriptive Bibliography of Anthropology", *Ma'refat*, no. 81, pp. 112-120.
- Imānzāde, Ma'sūme (2013), "The Role of Gender in Drafting Laws", *Strategic Management Research*, year 10, no. 31, pp. 206-228.
- "Islam and the Problems of Civilization: the Unknown Man" (1967), *Maktab-e Islam*, year 9, no. 2, pp. 51-53.
- Ja'farīyān, Rasūl (2018), "Moṭahharī, Philosophy and Modern Knowledge", *Historical Essays*, no. 8, pp. 127-154.
- Jalālī, Mojtābā et al. (2018), "The Dependence of Human Perfection on Religion from the Perspective of 'Allāma Ṭabātabā'ī", *Ma'āref-e 'Aqlī*, no. 39, pp. 29-46.
- Janābzāde, Moḥammad 'Alī (1970), "Rah Chonān Row ke Rahrowān Raftand", *Armaghan*, year 39, no. 1, pp. 33-36.
- Karīmī, Noṣrat (1999), "An Experience in Belief Therapy", *Bokhārā*, no. 6, pp. 284-294.
- Keith, Sir Arthur (1935), "Life Through A Laboratory Window", *The British Medical Journal*, nov. 30.
- Ketābī, Aḥmad (1987), "Nature and Man", *Keyhān-e Farhangī*, no. 40, pp. 16-20.
- "List of Books Published in Shahrivar 1383 SAH" (2004), *Ketāb-e Māh-e 'Ulūm va Teknolozhī*, no. 78, pp. 55-63.
- "List of Books Published in Tīr 1379 SAH: Natural Sciences and Mathematics" (2000), *Science and Technology Monthly Book*, no. 28, pp. 49-55.
- Mahdīpūr, 'Alī Akbar (1981), "Fasting in Islam", *Maktab-e Islam*, year 21, no. 5, pp. 59-64.
- Makārem Shīrāzī, Nāṣer (1960), "The Great Workshop of Body", *Maktab-e Islam*, year 2, no. 5, pp. 25-29.
- Makārem Shīrāzī, Nāṣer (1961), "Irregularities, Disasters and Calamities Lead People to Atheism", *Maktab-e Islam*, year 3, no. 2, pp. 56-62.
- Makārem Shīrāzī, Nāṣer (1966), *Let's Know God More*, Tehran: Moḥammadī Bookstore, available at Noorlib Internet Library <<https://noorlib.ir>>, retrieved at January 17, 2022.

- Makārem Shīrāzī, Nāṣer (2005), *Ethics in the Qur'ān*, republished in Qom: Imam 'Alī School of Seminary.
- Malīhī, Hōseyn (1997), "The Role of Prayer in Reducing Anxiety and Achieving Mental Peace", *Eṣlāḥ va Tarbīyat*, no. 32, pp. 23-25.
- Meṣbāḥ Yazdī, Moḥammad Taqī (1999), *Education of Beliefs*, Qom, Dār al-Thaghalayn.
- Mīrkhalīlī, Maḥmūd (2000), "Violence and Punishment", *Ketāb-e Naqd*, no. 15, pp. 124-153.
- Mīrkhānī, 'Ezzat al-Sādāt (1999), "Islam and the Negation of Violence in the Family", *Women's Strategic Studies*, no. 6, pp. 34-47.
- Mīrkhānī, 'Ezzat al-Sādāt (2004), "Woman's Place in *Nahj al-Balāgha*", *Nahj al-Balāgha Researches*, no. 10, pp. 111-66.
- Moḥammadī, Moslem (2013), "Analysis of Gender Differences Between Men and Women in Experimental Sciences and Religious Teachings", *Religious Anthropology*, no. 29, pp. 71-82.
- MojtahedZāde, Moḥammad (1960), "Ensuring the Health of the Body and Soul in Islam", *Jahān-e Dānesh*, no. 1, pp. 190-200.
- Moṣṭafavī Kāshānī, Sayyed Jalāl (1985), "Medicine from Aviceana's *al-Qānūn* until Now", *Keyhān-e Farhangī*, no. 16, pp. 19-21.
- Moṭahharī, Morteḍa (1967), *Tawḥīd*, Tehran: Ṣadrā.
- Moṭahharī, Morteḍa (1990), *Philosophy of History*, Tehran: Ṣadrā.
- Moṭahharī, Morteḍa (1998), *A Critique of Marxism*, Tehran: Ṣadrā.
- Moṭahharī, Morteḍa (2001), "Notes About Women in the *Qur'ān*", *Qur'ānic Researches*, no. 28, pp. 12-29.
- Moṭahharī, Morteḍa (2001), *Khātāmīyyat*, Tehran: Ṣadrā.
- Moṭahharī, Morteḍa (2006), *Notes*, Tehran: Ṣadrā.
- Mūsavī Lārī, Mojtabā (1970), *Islam and the Appearance of Western Civilization* (2nd edition, Tehran: Ṣadr Library, 1970), cited copy: 1975 version of the book, available at Nūr-e Fāṭeme website <<http://noorfatemah.org/library>>, retrieved at December 17, 2022.
- Mūsavī, Jamāleddīn (1964), "Know the Spirit of the Youth and Find out the Real Problems of Them by Understanding Them", *Ma 'āref-e Ja 'farī*, no. 1, pp. 67-77.
- Mūsavī, Sayyed Mojtabā (1973), "Warning to Those Who Are in Contact with the Infected", *Maktab-e Islam*, year 15, no. 2, pp. 33-36.
- Mūsavīyan, 'Abbās (2011), "Religion and Economy", *Islamic Economy*, no. 8, pp. 37-60.
- Naṣrī, 'Abdollāh and Ṣamad, Behrūz (2014), "Pathology of Human Dignity from the Perspective of *Nahj al-Balāgha*", *Religious Anthropology*, no. 33, pp. 28-5.
- Navāyī, 'Alī Akbar (2001), "Why Human Needs Religion", *Islamic Social Research*, no. 36, pp. 195-214.
- Nīkzād, 'Abbās (2003), "Islamic Republic or Religious Democracy", *Rawāq-e Andīshe*, no. 27, pp. 25-6.
- Nīkzād, 'Abbās (2022), "Women and Social and Political Responsibilities from the Perspective of Islam", *Rawāq-e Andīshe*, no. 8, pp. 37-52.

- Nūrī Hamedānī, Ḥoseyn (1961), "Wonders of the World of Creation: the Nervous System", *Maktab-e Islam*, year 3, no. 5, pp. 10-15.
- Nūrī Hamedānī, Ḥoseyn (1962), "A Psychological and Social Debate: Is Human Nature Created Based on Goodness?", *Maktab-e Islam*, year 5, no. 1, pp. 22-26.
- Oberling, Charles (1944), "Dr. Alexis Carrel", *Yadgar*, year 1, no. 5, pp. 54-62.
- Parcham, A'zam (2013), "The Necessity of Revelation and Mission from the Viewpoint of the *Qur'ān*", *Golestān-e Qur'ān*, no. 119, pp. 5-6.
- Qazvīnī, Mahvash (2013), "Prayer in Ancient Texts and Amīn's Shāhnāme", *Hāfez*, no. 92, pp. 81-87.
- Rahbar, Moḥammad Taqī (1998), "Western Cultural Attack and Counterattack", *Pāsdār-e Islam*, no. 206, pp. 14-18.
- Ranjbar-e Haghighī, 'Alī (2004), "Comparative Personality: Analysis of Human Personality From a Psychological, Sociological, Philosophical and Theological Point of View", *Ma'refat*, no. 81, pp. 87-99.
- Rashīdpūr, 'Abdul-Majīd (1964), "Way and Customs of Life: Seeking Fame?", *Maktab-e Islam*, year 5, no. 10, pp. 16-18.
- Razmjū, Ḥoseyn (1979), "Man and His Personality Dimensions", *Literary Essays*, no. 56, pp. 793-810.
- Razmjū, Ḥoseyn (1997), "Armaghān-e Hejāz va Lāle-ye Tūr", *Keyhān-e Farhangī*, no. 137, pp. 4-7.
- Reggiani, Andrés Horacio (2006), "Drilling Eugenics into People's Minds: Expertise, Public Opinion, and Biopolitics in Alexis Carrel's *Man, the Unknown*", *Popular Eugenics: National Efficiency and American Mass Culture in the 1930s*, ed. Susan Currell and Christina Cogdell, Athens, Ohio University Press.
- Reggiani, Andrés Horacio (2007), *God's Eugenicist: Alexis Carrel and the Sociobiology of Decline*, New York: Berghahn Books, 2007.
- Šabbāghīyān, 'Alī (2022), "Evaluation of Efficiency and Effectiveness Based on Motivational Factors from the Perspective of Islam", *Strategic Management Research*, no. 29, pp. 77-93.
- Sa'īdī, Aḥmad (1948), "Attention to Religion: the Effect and Power of Prayer", *Education and Culture*, year 23, pp. 45-49.
- Šāleḥī Kermānī, Moḥammad Ḥasan (1960), "Women Must Have Freedom; But What Is the Meaning of Freedom?", *Jahān-e Dānesh*, no. 1, pp. 295-305.
- "Sayings and Writings" (1990), *Pāsdār-e Islam*, no. 101, pp. 36-37.
- Shaff'ī Dārābī, Moḥammad Ḥoseyn (1992), "Quranic Prophecies", *Ma'refat*, no. 3, pp. 27-35.
- Sharī'atī, 'Alī (1986), "My Idols", *Falling in the Desert, Shariati's Collection of Works*, no. 13, Tehran: Chāpaksh.
- Shariati, 'Alī (1992), *What Should be Done, Shariati's Collection of Works*, no. 20, Tehran: Qalam.
- Sharī'atī, 'Alī, letter to Kāzem Mottahedīn (nd), *Letters, Shariati's Collection of Works*, no. 34, available on Ketabnak website <<http://ketabnak.com/book/48279>>, accessed on 10/16/1401.
- Sharī'atī, Moḥammad Taqī (1960 A), "The Beginning of Revelation", *Nāme-ye Āstān-e Qods*, no. 3, pp. 5-13.

نظریه انسان در الهیات ایران معاصر ... (حامد خانی (فرهنگ مهروش)) ۳۱

- Sharī'atī, Moḥammad Taqī (1960 B), Introduction to *Prayer* by Alexis Carrel, tr. 'Alī Sharī'atī, Mashhad, Mashhad Students Association, 1960.
- Sobḥānī, Ja'far (1982), "Heart and Inside or Inspiration and Illumination", *Maktab-e Islam*, year 22, no. 6, pp. 16-19.
- Sobḥānī, Ja'far (1984), *Knowledge in Islamic Philosophy*, republished in Qom: Imam Sadiq Institute, 2003.
- Tājīdīnī, Farḥād (1986), "Innate Monotheistic Tendency", *Tarbīyat*, year 2, no. 6, pp. 46-49.
- Telegram sent on November 15 about the death of Alexis Carrel (1944), in the margin of Charles Oberling's article (See Above: Oberling).
- The catalog of the National Library of Iran, accessible on the website of the Organization of Documents and the National Library of Iran <<https://nlai.ir>>, accessed on January 17, 1401.
- The Future of Humanity (1965), *Ma'āref-e Ja'farī*, no. 4, pp. 62-67.
- "The Root of Worries" (1973), *Maktab-e Islam*, year 14, no. 6, pp. 4-7.
- Tūsī, 'Azīz (2010), "Psychology and Sociology of Addiction", *Dādrasī*, no. 25, pp. 59-61.
- "What Do Unbalanced Events Do in an Orderly World?" (1984), *Maktab-e Islam*, year 24, no. 3, pp. 61-66.
- "Women's Freedom Will Soon Be Limited!" (1961), *Maktab-e Islam*, year 3, no. 11, p.
- Bain, Read (1936), Review of four books together, *American Sociological Review*, Vol. 1, No. 5, pp. 814-817.
- Carlson, Anton Julius (1936), review of *Man the Unknown*, *American Journal of Sociology*, vol. 41, no. 5, pp. 677-678.
- Carrel, Alexis, *Man, The Unknown*, New York/ London, Harper & Brothers Publishers, 1935.
- Carrel, Alexis (1939), introduction to the new publication of *Man, The Unknown*, New York/ London, Harper & Brothers Publishers.
- Friedman, David M. (2007), *The Immortalists: Charles Lindbergh, Dr. Alexis Carrel, and Their Daring Quest to Live Forever*, New York, Ecco.
- Keith, Sir Arthur (1935), "Life Through A Laboratory Window", *The British Medical Journal*, nov. 30.
- Reggiani, Andrés Horacio (2007), *God's Eugenicist: Alexis Carrel and the Sociobiology of Decline*, New York: Berghahn Books, 2007.
- Reggiani, Andrés Horacio (2006), "Drilling Eugenics into People's Minds: Expertise, Public Opinion, and Biopolitics in Alexis Carrel's *Man, the Unknown*", *Popular Eugenics: National Efficiency and American Mass Culture in the 1930s*, ed. Susan Currell and Christina Cogdell, Athens, Ohio University Press.

نظریه انسان در الهیات ایران معاصر

بازخوانی درک‌ها از انسان موجود ناشناخته (Man the Unknown)

حامد خانی (فرهنگ مهرش)*

چکیده

یکی از آثار پرخواننده در ایران از آغاز دهه ۱۳۴۰ش تاکنون، کتاب *انسان موجود ناشناخته* اثر الکسیس کارل است. ایرانیان این کتاب را بارها تجدید چاپ و مستند و منبع بحث‌های مختلف خود کرده‌اند و شخصیت‌هایی پرشمار با اندیشه‌هایی متنوع نیز خواندن آن را ترویج داده‌اند. با گذشت زمانی هفتاد و چندساله از نخستین ترجمه فارسی کتاب، هنوز رونق بازار این اثر از دست نرفته و درعین حال، محتوا و کارکرد آن در جامعه ایران تحلیل نشده است. مطالعه پیش رو گامی نخست فراسوی این هدف است. بنا داریم با مرور شواهد توجه ایرانیان به کتاب، از این فرضیه دفاع کنیم که ترویج گسترده آن را اسلام‌گرایانی با گرایش‌های مختلف دنبال کرده‌اند و این ترویج نتیجه دستاوردهای نظری مهم اثر برای این جریان‌ها بوده است؛ جریان‌هایی که خواسته‌اند فقر مطالعات موجود و ضعف‌های نظری در بازنمودن یک نظریه انسان بومی و مدرن را با بهره‌جویی از کتاب کارل جبران کنند. چنان‌که خواهیم دید، از دهه ۱۳۸۰ش و با توسعه گفتمان علوم انسانی اسلامی نیز این کتاب هم‌چون مؤید ضرورت‌گزیدن یک علم انسانی دین‌پسند به‌جای علوم انسانی متعارف تلقی شده است.

کلیدواژه‌ها: الکسیس کارل، فلسفه انسان، نظریه انسان، اسلام‌گرایی، تاریخ ایران معاصر، علوم انسانی اسلامی.

* دانشیار گروه الهیات، واحد گرگان، دانشگاه آزاد اسلامی، گرگان، ایران، mehrvash@hotmail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۱/۲۱، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۵/۲۶

۱. مقدمه

هر مکتب اخلاقی یا دینی برپایه تبیینی از انسان شکل می‌گیرد که باز می‌گوید انسان چرا و از کجا آمده است و چه ویژگی‌هایی دارد. برپایه چنین تبیینی از ماهیت انسان است که آن مکتب می‌تواند به پیروان خود باز نماید جنس انسان بانظربه جمیع ویژگی‌هایش، چه خیرِ اعلایی (summum bonum) در زندگی می‌تواند حاصل کند و باتوجه به نقاط ضعف و قوتش چه مسیر سلوکی را می‌تواند به سوی آن خیرِ اعلا در پیش گیرد. بنیان‌گذاران و احیاگران هر مکتب دینی و اخلاقی جز این چاره ندارند که پاسخی به سؤال‌ها درباره ماهیت انسان بدهند، یا به بیانی دیگر، نوعی «نظریه انسان» (theory of man) بنا نهند.

بر این پایه، انتظار می‌رود که در ایران دوره مدرن، و پایه‌های تحولات اجتماعی کشور بر اثر آشنایی تدریجی با اندیشه‌های غربیان، کوشش‌هایی برای بازفهم ماهیت انسان براساس دانش‌ها و فرهنگ عصر جدید هم صورت پذیرد. مطابق این انتظار، پایه‌های توسعه چنین تأملاتی در سراسر کشورهای اسلامی، در ایران هم از حدود اواخر قرن ۱۳ ق/ ۱۹ م، یعنی ایام پایانی حکومت قاجار، این دغدغه‌ها خود را در نگارش آثاری باز می‌نمایند؛ آثاری مثل *فلسفه الانسان* علی‌اکبر هزارجریبی حائری‌زاده، مؤلف کم‌شناخته اصفهانی (۱۳۳۳ ق/ ۱۲۹۴ ش)^۱ یا کتاب *انسان* تألیف عباس خلیلی (۱۳۲۰ ش).

از حدود سال ۱۳۲۰ ش/ ۱۹۴۱ م، یعنی از دوران جنگ جهانی دوم به بعد، خارج از ایران در دیگر کشورهای اسلامی، این تکاپو استمرار دارد. برای نمونه، در مصر در همان سال‌ها عبدالرحمان بدوی کتاب *الانسانیه و الوجودیه فی الفكر العربی* (۱۹۴۷ م/ ۱۳۲۶ ش) را منتشر می‌کند که نشان دهد اگرستانسیالیسم و انسان‌گرایی (humanism) با اندیشه اسلامی بیگانگی ندارند. از این قبیل آثار در همان دوره، می‌توان از *مشکله الانسان* زکریا ابراهیم (احتمالاً چاپ شده در دهه ۱۹۵۰ م/ ۱۳۳۰ ش) یا *الانسان فی القرآن* عباس محمود عقّاد (چاپ ۱۹۶۱ م/ ۱۳۴۰ ش) یاد کرد.

باین حال، از دوران جنگ جهانی دوم به بعد، ایرانیان اسلام‌گرا دیگر توسعه بحث‌های نظری در این زمینه را پی نگرفتند.^۲ صرفاً از نیمه دهه ۱۳۵۰ ش به بعد و در ایامی نزدیک به پیروزی انقلاب اسلامی بود که آثاری درباره جایگاه انسان در هستی پدید آمدند (جدول ۱) و در تنقیح یک نظریه انسان بومی و درعین حال، متناسب با مشهورات و مقبولات عصر جدید ایفای نقش کردند. عمده این آثار سخن‌رانی‌هایی بودند که در ایامی نزدیک پیروزی انقلاب و حتی گاه بعد از آن، شکل مکتوب یافتند.

۲. طرح مسئله

جامعه ایران از سال ۱۳۲۰ ش به بعد، گرفتار گسترده‌ترین مجادلات فکری و سیاسی بود؛ مجادلاتی که پیروزی انقلاب اسلامی ۱۳۵۷ ش را در پی داشت. در این میان اسلام‌گرایان ایرانی نیاز داشتند برای بازسازی ایدئولوژی خود جایگاه انسان در هستی را براساس نگاه دینی خویش و در نسبت با کشفیات و دانش‌های نوین بازخوانند. این بحث چیزی نبود که بشود آن را نادیده گرفت. آن‌ها مهم‌ترین جریان فکری‌ای بودند که بعد از جنگ جهانی دوم به بقا در ایران ادامه دادند و دامنه فعالیت‌هایشان نیز بسی گسترده‌تر شد. آن‌ها هرگز در موضع ضعف یا کمبود پیروان و امکانات نیز نبودند که از پرداختن به چنین بحث نظری مهمی بازمانند. جا دارد پرسیده شود چه عاملی سبب شد به نظریه‌پردازی در این زمینه بی‌توجهی کنند. به‌بیانی دیگر، آن‌ها بدون نظریه‌پردازی در این زمینه چگونه توانستند نیازهای نظری بنیادین مکتب فکری خود به یک نظریه انسان را برآورند.

جدول ۱. آثار ایرانیان در دهه ۱۳۲۰ تا ۱۳۶۰ ش درباره انسان و جایگاهش در هستی

سال نشر	مؤلف	عنوان اثر	مشخصات نشر و دیگر ملاحظات
۱۳۲۵ ش	مقدس تبریزی، علی	راز آفرینش جهان و خلقت نوع انسان	تهران: شرکت سهامی طبع کتاب
۱۳۴۴ ش	جعفری تبریزی، محمدتقی	آفرینش و انسان	تهران: شرکت سهامی انتشار
۱۳۴۹ ش	شریعتی، علی	انسان بی‌خود	تهران: بی‌نا: در مقدمه چاپ ۱۳۸۱ ش اثر (تهران: بنیاد شریعتی) گفته می‌شود حدود سال ۱۳۴۹ ش به صورت جزوه منتشر شد.
۱۳۵۰ ش	رضوی سلدوزی، مرتضی	خلقت آدم و بحثی در تکامل	قم: بی‌نا
۱۳۵۳ ش	بازرگان، مهدی	انسان و زمان	تهران: میثاق
۱۳۵۴ ش	پیمان، حبیب‌الله	چرا انسان متعهد و مسئول است؟	تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی
۱۳۵۴ ش	شریعتی، علی	انسان	نشر جزوه‌گونه‌اش در این سال بوده است (بنگرید به سال‌شمار نشر آثار شریعتی، بی‌نا).
۱۳۵۵ ش	طباطبایی، محمدحسین	اسلام و انسان معاصر	به‌کوشش هادی خسروشاهی، قم: رسالت.
۱۳۵۵ ش؟	اژه‌ای، علی‌اکبر	پیرامون انسان از دیدگاه قرآن	اصفهان: مسجد امام علی (ع)
۱۳۵۵ ش	تهرانی، علی	ای انسان! ستم و تفرقه می‌پسند	تهران: بعثت

سال نشر	مؤلف	عنوان اثر	مشخصات نشر و دیگر ملاحظات
۱۳۵۶ ش؟	شریعتی، علی	بازگشت به خویشتن	تهران: چاپ‌خانه پرتو
۱۳۵۶ ش	شریعتی، علی	چشم‌انداز اومانیسم اسلامی	تهران: چاپ‌خانه حر (حسینیۀ ارشاد)
۱۳۵۷ ش	شریعتی، علی	بازگشت به خویش	بی‌جا، بی‌نا: اتحادیه‌های انجمن اسلامی دانشجویان در اروپا، آمریکا، و کانادا
۱۳۵۷ ش	شریعتی، علی	بازگشت	تهران: حسینیۀ ارشاد
۱۳۵۷ ش	مطهری، مرتضی	انسان در قرآن	تهران: انجمن اسلامی پزشکان (این اثر تألیفی است؛ نه سخن‌رانی).
۱۳۵۷ ش؟	مؤلف ناشناس	انسان در جهان‌بینی اسلام	قم: دارالتبلیغ اسلامی
۱۳۵۸ ش	مصباح یزدی، محمدتقی	انسان در اسلام	به‌کوشش باقری بیدهندی، قم: پیام اسلام
۱۳۵۸ ش	شریعتی، علی	انسان و تاریخ	تهران: قلم
۱۳۵۹ ش	نصری، عبدالله	فلسفه آفرینش	تهران: نهضت زنان مسلمان
۱۳۶۰ ش؟	شریعتی، علی	انسان و اسلام	آبادان: انجمن اسلامی دانشجویان دانشکده نفت آبادان
۱۳۶۱ ش؟	شریعتی، علی	انسان و اسلام	بی‌جا، بی‌نا: شش سخن‌رانی و یک مصاحبه در دانشکده فنی نفت آبادان، به‌سفارش انجمن اسلامی دانشجویان دانشکده نفت آبادان (چاپ دوم: ۱۳۶۲ ش).
۱۳۶۱ ش؟	شریعتی، علی	مذهب، تکامل، جهان‌بینی	بی‌جا: پیام و خون
۱۳۶۱ ش؟	مطهری، مرتضی	تکامل اجتماعی انسان در تاریخ	قم: جامعه مدرسین
۱۳۶۱ ش؟	هاشمی نجف‌آبادی، حسین	انسان، دردها و درمان‌ها	دورود: شرکت سهامی سیمان فارس و خوزستان
۱۳۶۲ ش؟	قزائنی، محسن	جهان و انسان از دیدگاه قرآن	قم: مؤسسه در راه حق
۱۳۶۲ ش	مطهری، مرتضی	تکامل اجتماعی انسان	قم: جامعه مدرسین
۱۳۶۲ ش	مطهری، مرتضی	هدف زندگی	تهران: جامعه مدرسین
۱۳۶۲ ش؟	شریعتی، علی	ایدئولوژی و تمدن، انسان و اسلام	بی‌جا: بی‌نا

فرضیه مطالعه پیش رو در پاسخ به سؤال یادشده این است که انتشار ترجمه‌های فارسی کتاب *انسان موجود ناشناخته*، تألیف الکسیس کارل، نیاز اسلام‌گرایان این دوره به چنین مبنایی نظری را برآورد؛ اثری که در حلقه‌های جنگ جهانی دوم تا پیروزی انقلاب اسلامی ۱۳۵۷ ش، پرخواننده‌ترین کتاب درباره موضوع بود، از ۱۳۳۹ ش، که برای دومین بار به فارسی ترجمه شد، هرگز توجهات به آن تاکنون کاهش نیافت، بارها تجدید چاپ و ترویج و خواننده شد و به مهم‌ترین مبنای استناد اسلام‌گرایان در بازنمودن ماهیت انسان بدل شد.

برای سنجش این مدعا لازم است افزون‌بر آشنایی‌های عمومی با اثر، ترجمه‌های فارسی آن، و میزان استقبال ایرانیان از این ترجمه‌ها بدانیم اولاً از میان این مباحث کتاب، اسلام‌گرایان ایرانی به کدام توجه نشان داده و از محتوای کتاب چه دریافته‌اند، ثانیاً بهره‌جویی اسلام‌گرایان ایرانی از این اثر در گذر زمان، دچار چه تحولاتی شده است، ثالثاً توجهات به این اثر تا چه زمان امتداد یافته است. آزمودن خوانش این اسلام‌گرایان از آرای الکسیس کارل با مرور مجموع آرای او در نسخه‌های اصیل آثارش، مطالعه بازتاب آرا و آثار او در دیگر کشورهای اسلامی و غیراسلامی، و بازشناسی نحوه تعامل غربیان با این اندیشه‌ها را باید موضوع مطالعاتی دیگر دانست.

۳. آشنایی‌های عمومی با کتاب

کتاب *انسان موجود ناشناخته* نخستین بار در ۱۶ سپتامبر ۱۹۳۵ م/ شهریور ۱۳۱۴ ش، هم‌زمان در آمریکا و اروپا به زبان انگلیسی (Reggiani 2006: 71) و در ۳۶۴ صفحه منتشر شد. چند هفته بعد، نسخه فرانسوی اثر نیز انتشار یافت (Reggiani 2002: 341). با استقبال گسترده عموم از این کتاب، تا سال ۱۹۴۰ م/ ۱۳۲۰ ش به دوازده زبان دیگر نیز ترجمه (ibid.) و به مشهورترین اثر مؤلف بدل گشت. مؤلف آن جراح و فیزیولوژیست فرانسوی، الکسیس کارل (۱۸۷۳-۱۹۴۴ م/ ۱۲۵۲-۱۳۲۳ ش)، برنده جایزه نوبل پزشکی در سال ۱۹۱۲ م/ ۱۲۹۱ ش بود (برای مرور زندگی و اندیشه‌های او، بنگرید به Reggiani 2007: passim; Friedman 2007: passim). وی در این اثر می‌خواست نگرانی‌های خود را از وضعیت کنونی تمدن غرب، با اهالی اروپا و آمریکا، که به‌زعم او سرآمد بشریت بودند و اکنون در معرض خطر انقراض قرار داشتند، مطرح کند (برای یک نمونه از تصریحات مکرر وی به این مبنا و هدف، بنگرید به Carrel 1939: XI).

۱.۳ ترجمه‌های فارسی

اولین آشنایی ایرانیان با کتاب *انسان موجود ناشناخته* وقتی بود که شارل اُبرلن، شاگرد پیشین، همکار مؤلف اثر در بنیاد راکفلر، و رئیس دانشکده پزشکی دانشگاه تهران در دی ۱۳۲۳ ش به‌مناسبت درگذشت او مقاله‌ای در مجله *یادگار* نوشت. اُبرلن در این مقاله ضمن توضیحاتی درباره زندگی کارل، از کتاب او با نام «انسان این وجود مجهول» یاد کرد و آن را «رساله اجتهادیه» و شاه‌کار کارل نامید (ابرلن ۱۳۲۳: ۶۰). از آن‌پس، به‌تدریج باب آشنایی ایرانیان با

الکسیس کارل گشوده می‌شود و به نوشته‌های او اشاراتی می‌رود؛ اشاراتی مثل یادکرد سخنی از وی درباره دعا در سال ۱۳۲۷ ش به نقل از مجله ری‌رز/دایجست (سعیدی ۱۳۲۷: ۴۵).

شش سال بعد، زمان نشر نخستین ترجمه اثر به فارسی به قلم پرویز دبیری (۱۳۰۰-۱۳۹۱ ش) است. دبیری از فعالان نهضت ملی ایران و اعضای قدیم جبهه ملی در اصفهان بود («بدرود با مشاهیر» ۱۳۹۱: ۷۶؛ نیز بنگرید به دبیری ۱۳۹۱). به گفته دخترش، میترا، پس از پایان تحصیل پزشکی و خدمت سربازی، و پیش از آن که در سال ۱۳۳۰ ش برای تأسیس بخش پاتولوژی دانشگاه پزشکی اصفهان از تهران خارج شود، این کتاب را در سال ۱۳۲۹ ش برای نخستین بار منتشر کرد. برپایه ارجاعاتی که به نسخه ۱۳۲۹ ش دیده می‌شود، کتاب در این سال در چاپخانه چهر تهران انتشار یافته است (بنگرید به جلالی ۱۳۹۸: ۴۶). همین توضیحات را می‌توان در نوشته پشت جلد آخرین ویرایش مترجم بر اثر (جدول ۲) نیز، که در زمان حیات او انتشار یافت، مشاهده کرد. میترا دبیری می‌گوید که این توضیحات را مترجم به خط خود نوشته است (برای توضیحاتی مؤید این تاریخ نشر، بنگرید به جعفریان ۱۳۹۸: ۱۳۲).

برپایه تاریخ سند مجوز نشر، عنایت‌الله شکیباپور (۱۲۸۶-۱۳۶۳ ش) نیز در ۱۳۳۶ ش این کتاب را به فارسی ترجمه کرد (جدول ۲). نام مترجم در صفحه عنوان این ترجمه «عنایت» ذکر شده بود؛ امری که در دیگر آثار شکیباپور هم سابقه داشت، ولی سبب شد بعدها برخی به خطا این ترجمه را به حمید عنایت منتسب کنند (تنها برای نمونه، بنگرید به ایمانی ۱۳۸۳: ۱۱۵؛ امری ۱۳۹۵: ۶۵؛ محمدی ۱۳۹۳: ۸۰). ارجاعات مکرری در کتاب *مناظره دکتر و پیر* (۱۳۳۷ ش) به آرای الکسیس کارل دیده می‌شود (هاشمی‌نژاد ۱۳۳۷: ۱۰، ۱۱۴، ۳۶۱) و بعضی از آن‌ها به نقل از نوشتارهای منسوب به او در جراید است (همان: ۳۶۱). به تدریج می‌توان یادکرد سخنان مختلفی از کارل را در منابع مختلف دید. مثلاً یک سال بعد، مهدی بازرگان (۱۳۳۸: ۱۹) سخنی درباره اهمیت دعا از قول او نقل می‌کند. با این حال، شناخت‌ها از او بسیار اندک است.

حتی در خارج از ایران هم وقتی علی شریعتی در حدود سال ۱۳۳۹ ش می‌خواست مقدمه ای بر ترجمه خود از نیایش، کتاب دیگر الکسیس کارل، بنویسد، به سبب انزجار عمومی فرانسویان از کارل در پی اتهامش به نگرش‌ها و گرایش‌های فاشیستی، و نیز به خاطر همکاری‌اش با دولت نازی فرانسه ویشی (بنگرید به «تلگراف مورخ ۱۵ آبان درباره درگذشت الکسیس کارل» ۱۳۲۳: ۶۱؛ نیز Friedman 2007: 216-218)، نتوانسته بود آگاهی‌افزایی از شواهد زندگی او پیدا کند (شریعتی بی تا: ۸۴). به همین سبب نیز برخی از ایرانیان چنین شنیده بودند که کارل نه یک بار، بلکه دو بار برنده جایزه نوبل شده است (شریعتی ۱۳۷۱: ۱۴۹، ۱۵۵؛ برای

نظریه انسان در الهیات ایران معاصر ... (حامد خانی (فرهنگ مهر) ۳۹

امتداد این باور تا سال‌های اخیر، بنگرید به حجوانی ۱۳۷۸: ۲؛ قزوینی ۱۳۹۱: ۸۱). اندک آگاهی‌های ایرانیان درباره زندگی علمی و آرای کارل را می‌توان در مقدمه محمدتقی شریعتی بر ترجمه فرزندش از کتاب نیایش او بازدید (شریعتی ۱۳۳۹ ب: ده، یازده).

برپایه مرور استنادات به کتاب *انسان موجود ناشناخته* در مقالات فارسی ایرانی، می‌دانیم توجهات به محتوای اثر از سال ۱۳۳۹ ش به بعد گسترده شدند (برای نمونه‌های قدیم‌تر، بنگرید به صالحی کرمانی ۱۳۳۹: ۲۹۷؛ مجتهدزاده ۱۳۳۹: ۱۹۷؛ مکارم ۱۳۳۹: ۲۶). به بیان دیگر، تقریباً تا ده سال بعد از ترجمه اثر به فارسی، توجهی به کتاب در جراید کشور بازتاب نیافت و بعد ناگاه ایرانیان بی‌سبب به خواندن کتاب عزمی بلیغ نشان دادند. اگر چنین تحلیلی از شواهد موجود صحیح انگاشته شود، یک چنین تأخیر ده ساله‌ای در تعامل با کتاب نیازمند تحلیل است. چرا ایرانیان تنها ده سال بعد از ترجمه کتاب *انسان موجود ناشناخته* و در آستانه دهه ۱۳۴۰ ش به بحث و گفت‌وگو درباره این اثر علاقه‌مند شدند؟

جدول ۲. مشخصات نشر برخی از ترجمه‌های فارسی *انسان موجود ناشناخته*

ردیف	سال نشر	ناشر	نوبت چاپ	ملاحظات	منبع
۱	۱۳۲۹ ش	تهران: چاپخانه چهر	اول	ترجمه پرویز دبیری	نسخه ۳۱۱ صفحه‌ای موجود در مرکز دایرةالمعارف بزرگ اسلامی (شماره بازیابی: ۸۰۵۹ م)، نیز بنگرید به جلالی و دیگران ۱۳۹۸: ۴۶
۲	۱۳۳۶ ش	تهران: شهریار	اول	ترجمه عنایت‌الله شکیباپور	سند ۱۵۵۲۹/۲۶۴ ممیزی اداره کل نگارش وزارت فرهنگ و هنر (مجوز نشر)، موجود در آرشیو ملی ایران
۳	۱۳۴۰ ش	اصفهان: کتاب‌فروشی تأیید	چهارم	ترجمه پرویز دبیری	بهشتی ۱۳۵۴: ۵۸ پاورقی ۱
۴	۱۳۴۳ ش		سوم	ترجمه پرویز دبیری	کاتالوگ کتابخانه ملی ایران
۵	۱۳۴۶ ش		چهارم	با تجدیدنظر کلی، ۳۳۴ صفحه	کاتالوگ کتابخانه ملی ایران
۶	۱۳۴۸ ش		پنجم	ترجمه پرویز دبیری	کاتالوگ کتابخانه ملی ایران
۷	۱۳۴۸ ش	تهران: شرکت سهامی انتشار	اول؟	ترجمه پرویز دبیری	شفیعی دارابی ۱۳۷۱: پاورقی ۲۶
۸	۱۳۴۹ ش	اصفهان: کتاب‌فروشی تأیید؟	پنجم	ترجمه پرویز دبیری، بی‌نا	حجتی کرمانی ۱۳۴۹: ۸ پاورقی ۲

۴۰ پژوهش‌نامه انتقادی متون و برنامه‌های علوم انسانی، سال ۲۳، شماره ۲، تابستان ۱۴۰۲

ردیف	سال نشر	ناشر	نویت چاپ	ملاحظات	منبع
۹	۱۳۵۳ ش	تهران: دنیای کتاب	دوم؟	ترجمه عنایت‌الله شکیباپور	مدرک شماره ۱۳۲۶۲۷ کتابخانه دانشکده علوم انسانی دانشگاه تهران
۱۰	۱۳۵۳ ش	تهران: شهریار	؟	ترجمه عنایت‌الله شکیباپور	مدرک شماره ۹۸۶ در کتابخانه پردیس فارابی دانشگاه تهران
۱۱	۱۳۵۴ ش	تهران: شهریار	؟	ترجمه عنایت‌الله شکیباپور	مدرک شماره ۱۳۲۶۲۷ دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران
۱۲	۱۳۵۴ ش	اصفهان: چاپخانه فردوسی	ششم	ترجمه پرویز دبیری، به‌همراه سه کتاب دیگر از وی (نیایش، یادداشت‌های روزانه، و راه و رسم زندگی)، جمعاً در ۶۴۰ صفحه با نام مجموعه آثار و افکار	نسخه شماره ۱۲۳۰ در کتابخانه عمومی آمل
۱۳	۱۳۵۴ ش	تهران: افست	اول؟	ترجمه پرویز دبیری	نصری و صمد ۱۳۹۴: ۲۷
۱۴	۱۳۵۶ ش	اصفهان: کتابفروشی تأیید	هفتم	ترجمه پرویز دبیری	کاتالوگ کتابخانه ملی ایران
۱۵	بی‌تا	تهران: شهریار	؟	شاید این ترجمه همان مورد مذکور در ردیف ۱ باشد.	برزنونی ۱۳۹۶: ۱۱۶؛ ایمانی ۱۳۸۳: ۱۱۵
۱۶	حدود ۱۳۶۰ ش		چاپ دوم (۱۴)	ترجمه عنایت‌الله شکیباپور، ۲۷۷ صفحه	کاتالوگ کتابخانه ملی ایران
۱۷	۹۱۳۶۲	بی‌نا	؟	ترجمه دبیری، به‌اسم مجموعه آثار و افکار الکسی کارل (احتمالاً افست کتاب ردیف ۹)	کاتالوگ کتابخانه ملی ایران، شناسه بازبایی ۱۶۷۲۰۵
۱۸	۱۳۶۸ ش	تهران: دنیای کتاب	چاپ هشتم	ترجمه عنایت‌الله شکیباپور	کاتالوگ کتابخانه ملی ایران
۱۹	۱۳۶۸ ش	تهران: شهریار	؟	ترجمه عنایت‌الله شکیباپور	مدرک شماره ۳۷۴۸۱ در کتابخانه دانشکده الهیات دانشگاه تهران
۲۰	۱۳۷۳ ش	؟	؟	ترجمه عنایت‌الله شکیباپور	نمایه کتاب‌های مهر براساس گزارش اداره کل مراکز و روابط فرهنگی ۱۳۷۳: ۹۷
۲۱	۱۳۷۸ ش	تهران: امیربهادر	اول	ترجمه عنایت‌الله شکیباپور	کاتالوگ کتابخانه ملی ایران
۲۲	۱۳۷۹ ش	؟	هشتم	ترجمه عنایت‌الله شکیباپور، تیراژ پنج هزار نسخه.	فهرست کتاب‌های منتشرشده تیرماه ۱۳۷۹: علوم طبیعی و ریاضیات ۱۳۷۹: ۵۳
۲۳	۱۳۸۳ ش	تهران: دنیای کتاب	هشتم؟	ترجمه شکیباپور، و احتمالاً افست از روی چاپ هشتم است.	فهرست کتاب‌های منتشرشده در شهریور ۱۳۸۳ ش ۱۳۸۳: ۶۲

نظریه انسان در الهیات ایران معاصر ... (حامد خانی (فرهنگ مهروش)) ۴۱

ردیف	سال نشر	ناشر	نوبت چاپ	ملاحظات	منبع
۲۴	۱۳۸۵ ش	اصفهان: مهرافروز	دوم	ترجمه پرویز دبیری، ویرایش جدید به کوشش شهریار دبیری، تیراژ ۳۰۰۰ نسخه و ۴۴۰ صفحه.	
۲۵	۱۳۸۸ ش	تهران: دنیای کتاب	یازدهم	ترجمه عنایت‌الله شکیباپور	کاتالوگ کتابخانه ملی ایران
۲۶	۱۳۸۹ ش	تهران: به‌آفرین	اول	ترجمه پرویز دبیری	کاتالوگ کتابخانه ملی ایران
۲۷	۱۴۰۱ ش	تهران: نگاه	سوم	ترجمه پرویز دبیری	کاتالوگ کتابخانه ملی ایران

۲.۳ اقبال‌ها به ترجمه اثر

آمار دقیقی البته از نشر فارسی/انسان موجود ناشناخته در چهار دهه پیشین در اختیار نداریم. بااین حال، داده‌های مذکور در فهرست‌نویسی کتاب‌خانه‌های مختلف، ارجاعات مندرج در منابع، و شواهد دیگری از این دست نشان می‌دهد که این اثر از سال ۱۳۳۹ ش به بعد، خوانندگان بسیار یافت و مورد توجهات گسترده واقع شد (جدول ۲). با مرور این قبیل داده‌ها، می‌توانیم برآورد کنیم دو ترجمه فارسی اثر تاکنون حدود ۳۱ بار منتشر شده، که ۱۸ نوبت از این انتشار به دوره پیش از انقلاب اسلامی ۱۳۵۷ ش مربوط است.

یک بار در سال ۱۳۵۴ ش ناشری در اصفهان این کتاب را همراه با سه کتاب دیگر مؤلف، در یک مجموعه ۶۴۰ صفحه‌ای با تیراژ دوهزار نسخه چاپ کرده و مشابه این اقدام در حدود سال ۱۳۶۲ ش، با نشر مجموعه آثار کارل در یک مجلد و البته با تیراژی نامعلوم روی داده است. این شیوه نشر تنها برای کتاب‌های پرخواننده با مخاطبان فراوان روی می‌دهد. اگر به‌خاطر داشته باشیم که در دهه ۱۳۴۰ ش، تیراژ کتاب معمولاً پنج تا ده‌هزار جلد بود و با استقبال بیش‌تر، تا بیست‌هزار نسخه هم افزایش پیدا می‌کرد، می‌توانیم بگوییم در دوره پیش از انقلاب، چیزی حدود دویست‌هزار نسخه از این اثر انتشار یافته، یا به‌عبارتی دیگر، بانظربه جمعیت دوازده میلیونی باسوادان ایران در آن دوره، دست‌کم یک نفر از هر شصت باسواد نسخه‌ای از کتاب را داشته و خوانده است.

بانظربه نشر ترجمه‌های اثر بعد از انقلاب اسلامی ۱۳۵۷ ش نیز می‌توان دریافت این اقبال هرگز منقطع نشده است. از میان شواهد فراوان، مؤید این برآورد را در برگه امانت نسخه‌ای از اثر به‌انضمام سه نوشته دیگر مؤلف در کتابخانه عمومی آمل نیز می‌توان دید (جدول ۲). با مرور نام امانت‌گیرندگان بر این سند و حذف تمهیدهای دوباره، می‌توان دریافت که تنها در بازه زمانی ۱۳۸۲-۱۳۹۴ ش همین یک جلد از کتاب را ۳۳ نفر امانت ستانده‌اند. یکی از کاربران روی صفحه عنوان اثر نوشته: «این کتاب فوق‌العاده است!».^۳

۳.۳ کیفیت ترجمه‌های فارسی اثر

ترجمه فارسی عنایت‌الله شکیباپور در مقایسه با نسخه انگلیسی چاپ ۱۹۳۵م و ویراست‌های بعدی آن تفاوت‌های چشم‌گیر دارد. نسخه اصلی اثر ۱۲۴ هزار و ترجمه فارسی آن حدود ۷۰ هزار کلمه است، یعنی حتی با فرض ۲۰ درصد افزایش ناگزیر حجم ترجمه در قیاس با اصل نوشته، باز هم دست‌کم حدود یک‌پنجم متن را ترجمه نکرده‌اند. سبک نگارش ترجمه نیز بیش‌تر به این می‌ماند که کسی کتاب را برای استفاده شخصی خوانده، آن را تلخیص کرده، به زبان خود نوشته، و خاصه دلالت‌های عاطفی، مباحث معرفت‌شناختی، اصطلاحات علمی و فلسفی، و نام مشاهیر ناشناخته برای ایرانیان را زدوده باشد.

گاهی نیز ترجمه عبارتی که مؤلف گذرا بیان داشته، به تفصیل و با جزئیاتی نامذکور در اصل نوشته گزارد شده است. مثلاً یک جا مؤلف می‌گوید که نابغه‌ها کوتاه‌قدند و بی‌درنگ ناپلئون و موسولینی را شاهد صدق سخن خود برمی‌شمرد. شکیباپور در میان این دو عبارت به‌قدر یک صفحه مطلب از خود افزوده است (مقایسه کنید Carrel 1935: 62 و کارل ۱۳۶۰: ۲۶-۲۷ ترجمه شکیباپور).

همین شیوه در جاهای دیگر ترجمه شکیباپور دیده می‌شود. مثلاً جایی که مؤلف می‌گوید علم اقتصاد و جامعه‌شناسی را باید از علوم شاعرانه دانست و این تخیلات شاعرانه هرگز نمی‌تواند موجبات سعادت یک اجتماع عظیم انسانی را پدید آورد (Carrel 1935: 34)، شکیباپور جامعه‌شناسی را به «علم سیاست» بازمی‌گرداند (مقایسه کنید Carrel 1935: 34 و کارل ۱۳۶۰: ۲۱ ترجمه شکیباپور). عناوین مباحث در این ترجمه نیز اغلب غیر از عناوین مؤلف‌اند. نام هیچ‌یک از فصول کتاب کارل به فارسی ترجمه نشده است و بخش‌بندی اثر هم بازتابی در این ترجمه ندارد. بخش دوم کتاب (علم انسان)، که درواقع مبانی معرفت‌شناختی مؤلف را توضیح می‌دهد، به‌کلی از این ترجمه حذف شده است. افزون‌براین، شکیباپور کوشیده است عمده اصطلاحات علمی ناآشنا برای مخاطب عامی را از اثر بزدايد و برای این منظور نه به توضیح آن‌ها به بیان ساده، که به حذف یک‌باره بحث‌های مرتبط با آن‌ها متوسل شده است.

متن ترجمه پرویز دبیری دقیق‌تر است. با این حال، در همان سال‌های نخست نشر ترجمه دبیری، برخی روحانیان ایرانی، که ترجمه عربی کتاب را نیز خوانده بودند، اختلافاتی فاحش میان ترجمه‌های فارسی و ترجمه عربی دیدند (برای نمونه، بنگرید به حجتی کرمانی ۱۳۵۰: ۵۶ پاورقی ۱، ۵۷ پاورقی ۳). برخی عبارت‌های ضداسلامی کتاب نیز ترجمه نشده است؛ مثلاً آن‌جا که مؤلف می‌گوید ما غریبان، در تلاش برای بنیادنهادهن تمدن بزرگ خود، موفق شدیم با

تلاش‌های بی‌حد و حصرمان در جنگ‌های صلیبی، خواب اسلام‌گرایی را از سر افراد بیرون کنیم (see Carrel 1935: 277)، در ترجمه عربی اثر هم این عبارت آورده نشده است (مقایسه کنید Carrel 1935: 277 با کارل بی‌تا: ۲۱۳ ترجمه عادل شفیق و کارل ۱۹۷۴: ۳۱۴ ترجمه شفیق اسعد فرید). آن‌جا نیز که کارل نیکلا پنده (Nicola Pende) دانشمند و سناتور فاشیست ایتالیایی هم‌چون پیش‌گام تأسیس بنیادی برای علم انسان یاد می‌کند (Carrel 1935: 277)، اشارات او در ترجمه فارسی دبیری حذف می‌شود (مقایسه کنید Carrel 1935: 277 با کارل ۱۳۵۴: ۳۲۲ ترجمه دبیری).

دبیری خود نیز در سال ۱۳۸۵ ش، ترجمه خود را متناسب با تغییر واژگان فارسی در سال‌های اخیر ویراسته و در اصفهان منتشر کرده است (جدول ۲).^۴ به‌تازگی نشر نگاه ترجمه او را دوباره با ویراستی جدید منتشر کرده (جدول ۲) و افزون‌بر اصلاح غلط‌های حروف‌چینی و امثال آن، برخی واژه‌های گزیده مترجم را نیز تغییراتی داده است؛ شاید به این قصد که ترجمه دقیق‌تر شود و شاید هم برای آن‌که با افکار ایرانیانی که به خواندن کتاب گرایش دارند، هم‌سو تر باشد.

مثلاً هر جا در کتاب از «بازسازی انسان» (the remaking/rebuilding of man) به مفهوم کاملاً عینیت‌گرایانه، مدرن، و أحياناً ضددینی آن سخن رفته است، به‌جای انتخاب اصلی مترجم (مقایسه کنید Carrel 1935: 274 با کارل ۱۳۵۴: ۳۰۶ ترجمه دبیری «بازسازی انسان» و کارل ۱۳۸۵: ۳۷۷ ویراسته شهریار دبیری «نوسازی انسان») تعبیر «احیای انسان» (کارل ۱۴۰۱: ۲۸۹)، که تداعی‌های دینی دارد، جای‌گزین شده است (برای کاربرد قدیم‌تر این تعبیر، بنگرید به مطهری ۱۳۸۵: ج ۱، ۱۴۴). مرور شواهد آشکار می‌سازد از این دو ترجمه آن‌که جریان‌ساز شده و بروز تحول فرهنگی گسترده‌ای را هم‌راه آورده، ترجمه دبیری است، یعنی همان ترجمه‌ای که در آن بحث‌های نظری با وضوح بیش‌تری مطرح شده است.

۴. کارکردهای اثر پیش از انقلاب

هم‌زمان با انتشار ترجمه دبیری، محمدتقی شریعتی (۱۳۳۹ الف: ۷) از مؤلف اثر با وصف «نابغه عصر ما» یاد کرد. همین وجاهت شخصیت مؤلف بزرگ‌ترین دست‌آویز اسلام‌گرایان بود؛ حالا که یکی از بزرگان علم غربی و برندگان جایزه نوبل از خطر فروپاشی تمدن غرب می‌گفت، کسی دیگر نمی‌توانست نقدهای اسلام‌گرایان بر تمدن غربی را نادیده بگیرد (حکیمی ۱۳۴۸: ۲۹). «عالم‌نماهای پرمدها» نیز نمی‌توانستند «به خود جرئت بدهند او را نیز مردی خرافاتی و صاحب عقائد قرون وسطایی بخوانند» (غفرانی ۱۳۴۸: ۳۸).

۱.۴ تأکید بر انحطاط تمدن غربی

این‌گونه نخستین نکته در کتاب کارل، که از آستانه دهه ۱۳۴۰ش نظر ایرانیان را جلب کرد، آسیب‌شناسی وی از تمدن غرب، یا به قول اسلام‌گرایان، «اعلام فروپاشی و انحطاط آن» بود. اسلام‌گرایان، با استناد به اظهارنظرهای پراکنده‌ای که کارل براساس مشاهدات فردی‌اش در سراسر کتاب کرده بود و حداکثر می‌شد آن‌ها را چیزی از جنس یک حدس و گمان دانست، چنین گفتند که «تحقیقات علمی» وی مُحرَز کرده است که بر اثر آسیب تمدن غربی بر انسان‌ها، اکنون دیگر کامل‌مردان بیش از کودکی ده دوازده‌ساله نمی‌فهمند (صالحی کرمانی ۱۳۳۹: ۲۹۷).

به زودی، بر شمار دستاوردهای تحقیق کارل افزوده شد: در کتابش خواندند که انسان‌ها با ترک «عادات قدیمه» تنها بر مشکلات خود افزوده‌اند (مجتهدزاده ۱۳۳۹: ۱۹۷)، گسترش تألیفات و جراید و رسانه‌ها به توسعه جهالت انجامیده است (هاشمی‌نژاد ۱۳۳۹: ۲۳؛ قربانی ۱۳۴۷: ۱۲)، هماهنگی عقل و روح به هم خورده (د.ا.ی. ۱۳۵۴: ۳۹)، عقل انسان در عصر حَجَر مانده و تنها مغزش رشد کرده (همان: ۳۹)، تخصص‌گرایی به زوال قوه تفکر انجامیده (حجتی کرمانی ۱۳۵۰: ۵۷)، پرورش بدن بیش از پرورش افکار شده (موسوی ۱۳۴۳: ۷۳-۷۴)، توجه به علوم طبیعی بر توجه به علوم معنوی غلبه یافته (دوست‌محمدی ۱۳۵۵: ۴۶)، و این‌گونه، تکیه بر فناوری تنها راه‌حل مشکلات انگاشته شده (هاشمی‌نژاد ۱۳۴۰: ۶۶)، و فی‌الجمله، نه تنها پیشرفت‌های تمدن غرب از مشکلات مادی بشر نکاسته، که به عکس، اقداماتی مثل توسعه مراقبت‌های بهداشتی کودکان به بقای نسل ضعیفان انجامیده است (مطهری ۱۳۸۰: ۶۸-۶۹؛ مطهری ۱۳۷۷: ۳۳۱-۳۳۲).

در اواخر دهه ۱۳۴۰ش، اسلام‌گرایان ایرانی آرای کارل را مؤید دیدگاه سیدقطب شناساندند (برای نمونه، بنگرید به «اسلام و مشکلات تمدن: انسان ناشناخته» ۱۳۴۶: ۵۱-۵۳). آن‌ها از این گفتند که غریبان با نشیندن هشدار کارل و به‌سُخره گرفتن نقدهای او، اکنون به ورطه فروپاشی افتاده‌اند (حکیمی ۱۳۴۸: ۲۹). آن‌ها هشدارهای کارل برای تحذیر از آینده‌ای تلخ را نشان انحطاطی آشکار و سبب این مصیبت را هم آن دانستند که غریبان خدا را از یاد برده‌اند و خدا هم به فرموده قرآن (حشر: ۱۹) ایشان را از خود فراموشانده است (مکارم ۱۳۸۴: ج ۱، ۳۲۴). این اسلام‌گرایان راه علاج را نیز در «احیای انسان با رهاسازی او از قیود تمدن جدید جستند (حجتی کرمانی ۱۳۵۰: ۵۹)؛ تمدنی که موجب همه اضطرابات بشر است («ریشه نگرانی‌ها» ۱۳۵۲: ۴۲۹-۴۳۰). «احیای انسان» تفسیری متدینانه از همان «بازسازی انسان» بود که کارل می‌گفت (see also: Carrel 1935: 274 ff).

۲.۴ نفی خوانش غربیان از حقوق زن

محور دیگر استنادات به کتاب در آغاز دهه ۱۳۴۰ ش، نفی آزادی زنان به سبک زندگی رایج در تمدن جدید غربی بود (بنگرید به «به‌زودی آزادی زنان محدود می‌شود» ۱۳۴۰: ۴)؛ امری که شاید از نگاه ایشان بارزترین مصداق گرفتاری بشر در قیود تمدن غربی انگاشته می‌شد. اسلام‌گرایان ایرانی با استناد به سخن کارل، بحث اعلامیه جهانی حقوق بشر درباره تساوی حقوق زن و مرد را نقد کردند و از قول کارل نوشتند: «یکایک سلول‌های بدن زن و مرد ... نشانه جنس خود را ... دارند» (قربانی ۱۳۴۵: ۵۰-۵۱؛ حقانی زنجانی ۱۳۵۰: ۲۵). از قول او گفتند زن‌ها نباید رفتارهای مردان را تقلید کنند و مشاغلی بیرون خانه بجویند (گل‌گیری ۱۳۴۹: ۱۵۷-۱۵۸).

برای رهایی از این قیود تمدن غربی هم آرای کارل را شایان تأمل دانستند؛ آرای مثل این‌که فرستادن کودکان به کودکستان یا دریافت آموزش‌های همگانی یک‌سان در مدرسه درست نیست و ماندن کودکان در خانه پیش مادر لازم است (بهشتی ۱۳۵۴: ۵۸؛ مطهری ۱۳۸۰: ۲۴). این‌گونه، فرستادن کودکان به کودکستان، اشتغال مادران به کار، ایفای نقش محدودترشان در تربیت (بهشتی ۱۳۴۸: ۴۵؛ بهشتی ۱۳۵۳: ۷۵؛ موسوی لاری، ۱۳۴۹: ۵۸-۵۹)، و در نتیجه، «مهم‌ماندن کودکان در بهترین سنین عمر» (گل‌گیری ۱۳۴۹: ۱۵۶) هم به‌استناد آرای کارل نقد شد. چنان این تبلیغات اثرگذار بود که در اواخر دهه ۱۳۴۰ ش، این تحلیل‌های کارل در جراید حقوقی غیرمذهبی هم بازتاب یافت (بنگرید به آشفته ۱۳۴۹: ۳۸-۳۹، ۴۱).

۳.۴ دفاع متکلمانه از باورهای دینی

دیگر کارکرد مهم اثر کارل برای اسلام‌گرایان، تأیید باورهای دینی ایشان بود. وقتی برهان نظم را تبیین می‌کردند و از نظم بدن انسان می‌گفتند، از قول کارل یاد می‌شد که هنوز بخش قابل‌توجهی از نظم‌های بدن ما ناشناخته است (مکارم ۱۳۳۹: ۲۶؛ نوری ۱۳۴۰: ۱۴؛ نیز بنگرید به حسنی ۱۳۵۳: ۵۸؛ حسنی ۱۳۵۵: ۳۴). وقتی نیز می‌خواستند وجود شرور در عالم هستی را نقد کنند، باز به‌استناد سخنان وی می‌گفتند انسان به‌مثابه جزئی کوچک از جهان، بسی ناشناخته، و مجموعه عظیم هستی بسیار از آن رازآلوده‌تر است که بتوانیم حکم به شربودن چیزی در آن کنیم (مکارم ۱۳۴۰: ۵۹؛ بنگرید به «حوادث ناموزون در جهان منظم چه می‌کنند؟» ۱۳۶۳: ۶۵). از این‌ها همه مهم‌تر، اولاً تأییدی بود که می‌شد با استناد به اثر کارل برای وجود عوامل غیرمادی در جهان جُست (بنگرید به هاشمی‌نژاد ۱۳۳۷: ۱۱۴) و ثانیاً تأکید بر این معنا که

باتوجه به تصریح عالمان منصف غربی مثل کارل بر ناتوانی مکاتب بشری از شناخت انسان (قربانی ۱۳۴۳: ۲۲۴-۲۲۵)، توجه به تصویر انسان در مکتب اسلام ضروری است (نیز بنگرید به نوری ۱۳۴۱: ۲۴)؛ انسانی که با توصیفات کارل می‌توان دریافت چرا خدا به او قسم یاد می‌کند (حجازی ۱۳۴۴: ۱۱).

محور مهم دیگر استنادها به کتاب کارل تبیین حکمت احکام شرعی درباره انسان بود. سخنان کارل در این کتاب هم‌چون مُسَلِّماتی حاصل از تحقیقات علمی انگاشته شد. مثلاً با استناد به گفتار مجمل وی درباره لزوم کشتن بی‌درد مجرمان در اتاق گاز (Carrel 1935: 318-319)، گفتند بسی پیش‌تر اسلام به تفصیل از قطع عضو مجرمان با اجرای حدود شرعی گفته است (حجتی کرمانی ۱۳۴۹: ۷-۸). کارل از این منظر «انسانی با دو بال» بود که تجربه «دیدن مذهب با نگاه علم» را به اسلام‌گرایان عرضه می‌داشت و شخصیتی هم‌چون علی شریعتی او را از معبودهای خود می‌دانست (بنگرید به شریعتی ۱۳۶۵: ۳۷۲).

۴.۴ کارل به مثابه حکیمی جامع‌الاطراف

این گونه، به تدریج از اواسط دهه ۱۳۴۰ ش به بعد، کتاب کارل هم‌چون اثری حکیمانه تلقی شد که مؤلف دانشمندش نسخه فروتر اندیشه‌های والای اسلام‌گرایان را عرضه کرده است. گذشته از آن که عنوان کتاب خود مثلی سائر گشت و بر سر زبان‌ها افتاد که «انسان موجودی ناشناخته است» (برای نمونه، بنگرید به مطهری ۱۳۶۹: ج ۱، ۱۷۲؛ رشیدپور ۱۳۴۳: ۱۶؛ برای امتداد کاربرد همین مثل، بنگرید به میرخلیلی ۱۳۷۹: ۱۳۵؛ انصاری ۱۳۸۲: ۱۷؛ رزم‌جو ۱۳۷۶: ۴)، به مندرجاتش نیز لایه‌لای بحث‌های خود هم‌چون حکمت‌هایی ژرف استناد کردند («آینده انسانیت» ۱۳۴۴: ۶۷).

افزون‌براین‌ها، گاه نام مؤلفش را به مثابه دانشمندی در تراز اول جهان (مطهری ۱۳۸۷: ۳۴) در کنار انیشتین و حافظ و سقراط نشاندهند (بهشتی ۱۳۴۶: ۳۲-۳۳). مؤلف در سخن از مسائل مختلف، بدون استناد به مرجعی علمی و صرفاً براساس دریافت‌ها و جمع‌بندی‌های شخصی خود، مطالبی اظهار داشته بود. اسلام‌گرایان ایرانی همین بیان‌های رها از قید آداب علمی مؤلف را سخنانی از جنس «تحقیقات علمی» انگاشتند و حتی مثلاً در تبیین دلیل ژنتیکی اختلاف رفتارها به آن استناد کردند (بهشتی ۱۳۴۶: ۴۶).

در سال ۱۳۴۷ ش، این دیگر پذیرفته شده بود که کارل جزو معدود انسان‌هایی است که فراتر از تخصص خود، به درجاتی در دانش‌های مختلف صاحب‌نظر است (دارکو ۱۳۴۷: ۱۸). گرچه

نظریه انسان در الهیات ایران معاصر ... (حامد خانی (فرهنگ مهرش)) ۴۷

گاه کسی پیدا می‌شد که مبانی فلسفیِ نگرشِ کارل به علوم اجتماعی را نیازمند تأمل بیش‌تر بداند (گرامی ۱۳۴۷: ۳۰۷)، غالباً دیگر کارل را هم‌چون یک «جامعه‌شناس مشهور» می‌شناختند (برای نمونه، بنگرید به جناب‌زاده ۱۳۴۹: ۳۶).

این‌گونه، اسلام‌گرایان ایرانی در دوره پیش از انقلاب اسلامی از یک‌سو، حتی برای تعلیمات ساده اخلاقی که می‌شد از قول بزرگان دین هم ترویجشان کرد شاهد از گفتار کارل می‌آوردند (موسوی ۱۳۵۲: ۱۱۴) و خواندن کتابش را ترویج می‌کردند (مطهری ۱۳۸۷: ۸۰؛ مطهری ۱۳۶۹: ج ۱، ۲۳۹؛ مکارم ۱۳۴۵: ۲۱۸)، و از دیگرسو، تأکید می‌کردند که سخنان کارل در بهترین حال، تحریر ناقصی از نسخه کامل تعالیم اسلامی است که به ذهن فردی باهوش و منصف و البته رشدیافته در یک جامعه آسیب‌دیده رسیده (حجتی کرمانی ۱۳۵۰: ۶۰-۶۱) و غالباً مؤلف آن، گرچه درد غربیان را دریافته، به درمان مؤثر، که با تعالیم اسلامی درک می‌شود، راه نبرده است (مطهری ۱۳۶۹: ج ۱، ۱۷۲-۱۷۳).

۵. کارکرد اثر بعد از انقلاب

همه مضامین بازیافته اسلام‌گرایان در کتاب کارل، وقتی برای نخستین‌بار در نوشته‌ای مطرح می‌شدند، به‌فراوانی در آثار بعدی هم بازگو می‌گردیدند. بعد از انقلاب هم این شیوه استمرار یافت؛ مثلاً کماکان به گفتار او در مقام تأیید علمی احکام دین مثل روزه استناد می‌کردند (برای نمونه، بنگرید به مهدی‌پور ۱۳۶۰: ۶۴).

۱.۵ بسط کارکردهای پیشین کتاب

باین‌حال، تحولی مهم نیز در کارکرد کتاب کارل برای ایرانیان روی داد. اکنون می‌بایست جامعه دینی اداره می‌شد. پس تأثیر عملی دین در جامعه، تأملات گسترده‌ای را برمی‌انگیخت. اسلام‌گرایان در حمایت از باورها و عملکردهای منتسب به دین، به عبارات جدیدی از کتاب کارل توجه کردند که تا پیش‌ازاین مغفول واقع شده بود. اگر مثلاً پیش از انقلاب عمده بحث‌ها در تبیین باور دینی بر سخن از توحید و برهان نظم و امثال آن خلاصه می‌شد، اکنون مباحثی مبنایی‌تر موضوع بحث واقع می‌شدند.

از آن‌جمله، مثلاً می‌توان از منشأ اخلاق (تاج‌دینی ۱۳۶۵: ۴۷)، سبب نیاز انسان به دین (نواوی ۱۳۸۱: ۲۱۰)، امکان تأثیر امور معنوی در عالم ماده (سبحانی ۱۳۶۱: ۱۸؛ شفيعی دارابی

۱۳۷۱: ۳۱-۳۲)، برخورداری انسان از ابعاد معنوی در کنار ابعاد مادی (بنگرید به رزم‌جو ۱۳۵۷: ۷۹۶)، ضرورت اصلاح محیط («پاسخ به یک سؤال» ۱۳۵۷: ۵۸؛ دوست‌محمدی ۱۳۶۱: ۴۶)، و مسائل پرشمار دیگری از این دست یاد کرد.

حتی گفته‌های کارل در زمینه‌هایی مثل تفاوت جنس مرد و زن، که پیش‌تر نیز مورد توجه قرار گرفته بودند، اکنون ابعاد تازه‌ای به خود می‌گرفتند. اگر قبلاً با استناد به سخن کارل در این باره از لزوم خانه‌ماندن زنان سخن می‌رفت، اکنون بحث به تفاوت جایگاه و نیازها و حقوق زنان و مردان کشیده بود (برای نمونه، بنگرید به هاشمی ۱۳۸۲: ۵-۶؛ ایمان‌زاده ۱۳۸۲: ۲۱۲-۲۱۳؛ حسینی ۱۳۶۲ ب: ۴۱، پاورقی ۱۳؛ دردانه ۱۳۷۸: ۵۶-۵۷؛ حسینی ۱۳۸۰: ۱۲۳؛ نیک‌زاد ۱۳۸۱: ۴۱؛ فکور ۱۳۷۸: ۴۴، پاورقی شماره ۲۵؛ گلی‌زواره ۱۳۸۱: ۶۶).

۲.۵ بسط تخصص‌های مؤلف

پایه‌های این بهره‌جویی‌ها از اثر، شخصیت کارل نیز هم‌چنان به مثابه حکیمی بزرگ، کم‌نظیر، و معتبر بازشناسانده می‌شد. کارل را به مثابه دانشمندی می‌شناساندند که اندیشه‌های او «شورشی است علیه تحجر و جمود علمی جدید که از موضع فردی در بالاترین جایگاه علمی صورت گرفته و باب نوینی از تحقیق را در این باره گشوده است» (رهبر ۱۳۷۷: ۱۶). معنای بازتابیده در عنوان اثر، یعنی ناشناختگی انسان را نیز هم‌چون «دیدگاه فرهنگ معاصر»، یعنی دست‌آورد تجربه عقلانی عموم بشر می‌نمایانند (ایمان ۱۳۶۲: ۴۶).

این گونه بود که اقوال پراکنده کارل در این کتاب هریک مبنا و مأخذ حوزه‌ای از علم گردیدند. مثلاً گاه به اشارات فرعی بحث او دربارهٔ رنسانس هم‌چون منبعی تاریخی استناد می‌کردند تا نشان دهند پزشکی اروپایی‌ها بعد از گسستشان از مسلمانان در پایان قرون وسطی، دچار انحطاط شده است (مصطفوی ۱۳۶۴: ۲۰)، گاه اندرزهای اخلاقی‌اش را هم‌چون امثالی حکیمانه در کنار اقوال سعدی می‌نشانند («گفته‌ها و نوشته‌ها» ۱۳۶۹: ۱۰۱)، و گاه در مباحثی فلسفی-کلامی، مثل برخورداری انسان از گرایش‌های فطری، به گفتار او استشهاد می‌جستند (تاج‌دینی ۱۳۶۵: ۴۷) یا حتی مطالعهٔ اثر او را برای ورود به مباحث معرفت‌شناسی مفید می‌انگاشتند (سبحانی ۱۳۶۳: ۱۶۲).

اگر پیش از انقلاب کارل را جامعه‌شناسی مشهور می‌شناساندند، اکنون دیگر از او هم‌چون روان‌شناس (دوست‌محمدی ۱۳۶۱: ۴۴)، روان‌کاو (مصباح یزدی ۱۳۷۸: ۲۰)، یا حتی روان‌شناس اجتماعی (کتابی ۱۳۶۶: پانوش ۱۵؛ اسفندیاری ۱۳۶۹: ۲۳۱) نیز یاد می‌کردند.

حتی دبیران مدارس در شیوه‌های آموزشی خود از نظریات تربیتی وی الهام می‌گرفتند (بنگرید به آل‌ابراهیم ۱۳۷۱: ۲۰).

کارل اکنون شخصیتی اساطیری شده بود که می‌شد با استناد یک سخن به او، همگان را متقاعد کرد آن سخن از اعتبار و پشتوانه علمی برخوردار است و این‌گونه کمبود مستندات علمی مدعا را جبران کرد. مثلاً اظهارات مبهم و کلی‌گویانه کارل دربارهٔ اموری مثل ارتباط رشد شخصیت انسان با عوامل محیطی و گردش خون و عملکرد اندام‌ها (Carrel 1935: 142)، که هم‌راه با نمونه‌های پرشمار مشابه‌اش در کتاب سبب می‌شد منتقدان غربی از وانهادگی ضوابط علم تجربی در اثر بگویند (برای نمونه، بنگرید به Keith 1935: 1057-1058؛ Bain 1936: 816؛ Carlson 1936: 678؛ Friedman 2007: 86-87)، اکنون در ایران هم‌چون مستنداتی «علمی» برای تثبیت مدعاها کاربرد یافته بود (برای نمونه، بنگرید به قائمی ۱۳۶۸ الف: ۲۲). این سخنان علمی انگاشته می‌شدند؛ چون حرف‌های یک دانشمند والامقام بودند.

حتی گاهی در توضیح واضحاتی مثل این که شخص چه‌بسا تحت‌تأثیر عواطف خود احساس خوش‌بختی یا اضطراب و افسردگی کند (قائمی ۱۳۶۸ ب: ۱۰-۱۱)، برای محکم‌کاری و علمی‌تر نشان‌دادن رویکرد خود به اثر وی استناد می‌کردند. گاه نیز احیاناً در توضیح عباراتی مبهم، که معلوم نبود چه معنایی دارد، با استناد به گفتار او سخن را دارای پشتوانه جلوه می‌دادند؛ مثلاً بعد از گفتن این که وقتی کسی خود را وقف کاری کرد، تغییر بزرگی در ظاهر حال آن فرد پدید می‌آید (قائمی ۱۳۶۹: ۲۰). مدعیاتی کلی‌گویانه از این قبیل را نیز که می‌توان با تربیت و پرورش بر مشکلات وراثتی نیز غلبه کرد، به تأکید کارل در این اثر بر نقش محیط مستند می‌کردند (حسنی ۱۳۶۲ الف: ۳۹).

۳.۵ اثر به‌مثابه سند خضوع علم تجربی طبیعی در برابر دین

گاه در این دوره، سخنان کارل را به‌مثابه مُسَلِّماتی حاکی از اعترافات کل جهان علم در برابر بشریت و خضوع دانش در برابر دین می‌انگاشتند (حقانی ۱۳۷۳: ۳۱). آن زمان نیز، که بنا بود برای نخستین‌بار مبانی مکتب تفکیک معارف دینی از علوم عرفی به جامعه ایران شناسانده شود، بحث بر این پایه استوار شد که انسان موجود ناشناخته‌ای در علم و البته موجود شناخته‌ای در قرآن و روایات است (حکیمی ۱۳۷۱: ۱۷). گاه نیز گفتار وی را فرد اعلای سخنان منصفانه یک دانشمند برمی‌شمردند؛ دانشمندی که «ثابت» کرده است نماز موجب نشاط معنوی و شفای بیماران می‌شود (ملیحی ۱۳۷۶: ۲۵).

در حدود اواخر دهه ۱۳۷۰ ش، درج ناقص یا نادرست نام مؤلف (برای نمونه، بنگرید به میرخانی ۱۳۷۸: ۳۷) و ارجاعاتِ بلدِستناد به اثر در مقالات مختلف (مثلاً برای ارجاع به جلد پنجم (!) این اثر، بنگرید به برزنونی ۱۳۹۶: ۹۲)، نشان از آن دارد که دیگر منتسب کردن این آرا به مؤلف نه دستاورد مطالعه سراسر این کتاب، که اغلب نتیجه شهرت نقل قول‌هاست. اکنون دیگر حتی در مجلات روشن‌فکرانِ عرفی نیز نام کارل و کتابش یاد می‌شود (برای نمونه، بنگرید به کریمی ۱۳۷۸: ۲۹۰).

در این دوره، توجهات به ارتباط کتاب *انسان موجود ناشناخته* با علوم انسانی کم‌نمونه است. حتی اگر از لزوم توجه به تصویر دینی انسان سخن می‌رود، غالباً بحث بر سر تصویری است که می‌توان با علوم تجربی طبیعی از انسان حاصل کرد؛ تصویری که البته چون صرفاً به اجزای بدن انسان اشاره دارد، کامل نیست و باید با تعالیم دین درباره نفس و روح انسان درآمیزد. وقتی نیز گفته می‌شود که علوم مختلف نمی‌توانند شناخت مناسبی از انسان به دست دهند (برای نمونه، بنگرید به فارسی ۱۳۵۸: ذیل عنوان «ساختار تلفیقی...»)، به قرینه مباحث بازتابیده در بحث، آشکارا علوم تجربی طبیعی مقصود است، نه علوم تجربی انسانی و اجتماعی.

۴.۵ اثر به مثابه پشتوانه علوم انسانی اسلامی

در آغاز دهه ۱۳۸۰ ش، با گذشت حدود چهل سال از ترجمه فارسی اثر، انتظار می‌رود به تدریج توجهات به آن کاهش یابد. برخلاف این انتظار، توجه به کتاب کماکان استمرار می‌یابد. اگر ارجاع به این اثر در مجلات مختلف فارسی زبان را مقیاسی برای شناخت تأثیر فرهنگی آن در نظر بگیریم، از سال ۱۳۴۰ تا ۱۳۸۰ ش، یعنی در یک دوره چهل ساله، می‌توان حدود هشتاد ارجاع به این اثر را در مجلات یافت. این شمار قدری از میزان ارجاعات به کتاب در بازه ۱۳۸۰-۱۴۰۰ ش کم‌تر است، یعنی در بیست سال اخیر، میزان توجه به محتوای اثر و ارجاع دادن به آن کاستی نپذیرفته، بلکه افزایش هم یافته است.

از آن سو، در قیاس با دهه‌های ۱۳۴۰-۱۳۶۰ ش، کتاب در سال‌های اخیر کم‌تر تجدید چاپ شده است. پس شاید بتوان گفت گسترش ارجاعات به آن محصول، ارجاعات گسترده دیگر مؤلفان مشهور به کتاب و نیز شهرت مضامین آن است. مثلاً بسیاری از افراد سخنان الکسیس کارل را به این سبب نقل می‌کنند که در کتب مطهری و شریعتی خوانده‌اند (برای تنها یک نمونه از ارجاعات مکرر به کتاب کارل به نقل از مطهری، بنگرید به صباغیان ۱۳۸۱: ۸۶).

سبب این توجهات آن است که از آغاز دهه ۱۳۸۰ ش و با توسعه بحث‌ها درباره تولید علوم انسانی اسلامی و توسعه گفتمان علم دینی، گفتارهای کارل در نقد علوم تمدن غرب محور

جدیدی برای استنادات به اثر شده‌اند. در این فضا، به تدریج کسانی که می‌خواهند علوم انسانی نوین را ناکارآمد بشناسانند، به بخش‌هایی از اثر وی استناد می‌کنند که در آن‌ها از لزوم تأسیس یک «علم انسان» می‌گوید (Carrel 1935: 30 ff)؛ یک نظام معرفتی که برخلاف دیگر دانش‌های مرتبط با شناخت انسان، جزءنگرانه نیست، برپایه روش تجربی دقیق کار بسته در علوم طبیعی بنا می‌شود، و قرار است جامع مطالعات زیست‌شناسان، عصب‌شناسان، و محققان دیگر نظام‌های معرفتی باشد که می‌شود با کاربری روش‌های علوم دقیق آرایش آن را آزمود.

موضوع بحث و روش و مسائل چنین علمی آشکارا با علوم دینی فاصله دارد. مؤلف خود به علوم دینی مدرسی سده‌های میانه در قیاس با علم تجربی بسیار به‌دیده تحقیر می‌نگرد (Carrel 1935: 277؛ Carrel 1939: XIV-XV). او به‌صراحت مبنای پوزیتیویستی خود را بیان می‌دارد که «صرفاً چیزهایی را واقعاً می‌دانیم که بتوانیم به‌نحوی مشاهده کنیم» (Carrel 1935: 31).

باین حال، اسلام‌گرایان ایرانی ظاهراً برپایه دیگر اظهارات مؤلف درباره ضرورت مطالعه علمی پدیده‌هایی مثل شفا با دعا یا تله‌پاتی، که ماورایی انگاشته می‌شوند و تا زمان تألیف کتاب هنوز به‌درستی مطالعه علمی نشده‌اند (Carrel 1935: 5)، چنین تصور می‌کنند که ایده او برای تأسیس یک علم جامع برای شناخت انسان، کوششی با هدف تأسیس علمی وام‌دار دین است و اگر با استناد به ضعف شیوه‌های رایج علوم انسانی در عصر خود و غلبه روش‌های کمی در آن‌ها استدلال می‌کند که علوم انسانی نوین شبه‌علم و فاقد اعتبارند (Carrel 1935: 27)، لابد بیش‌های متکلمانه را معتبر می‌انگارد.

این‌گونه، از دهه ۱۳۸۰ش به‌بعد، این قبیل عبارات از قول الکسیس کارل بسیار نقل می‌شود که کالبدشناسی، فیزیولوژی، روان‌شناسی، علم تربیت، جامعه‌شناسی، تاریخ، و اقتصاد کُنه وجود آدمی را کشف نمی‌کنند، زیرا در آن‌ها عوامل ماوراءطبیعی مؤثر در وجود انسان کاویده نمی‌شود. از این‌رو، انسانی که متخصصان این دانش‌ها می‌شناسند، جز شبیحی ساخته‌وپرداخته روش‌های همان دانش نیست و انسان به همین سبب ناشناخته مانده است (برای این عبارات، بنگرید به ترجمه عنایت ۱۳۶۰: ۱۶؛ برای اصل عبارت مؤلف، بنگرید به Carrel 1935: 27؛ برای نمونه از استنادات مکرر به این فقرات، بنگرید به طوسی ۱۳۸۰: ۶۰؛ میرخانی ۱۳۸۳: ۷۶-۷۷؛ رنجبر حقیقی ۱۳۸۳: ۹۳).

هدف از نقل مکرر عبارات یادشده بازنمودن این معناست که کارل هم‌چون یک دانشمند بزرگ دارد به نقصان علم بشری اعتراف می‌کند. پس ما نیز باید جهت‌گیری‌های علمی را به

نفع داده‌های وحیانی کنار گذاریم و به جای تکیه بر علم تجربی نوین به دین تکیه کنیم. قرار است استدلال شود که علم قادر به شناخت انسان و مناسبات اجتماعی انسان‌ها نیست و از این رو، انسان نیازمند دین است (بنگرید به پرچم ۱۳۸۱: ۵؛ موسویان ۱۳۸۱: ۵۳). سبب ناتوانی علم نیز همین است که انسان موجودی چندبعدی است و بدون تمسک به وحی و صرفاً براساس علومى مثل روان‌شناسی، جامعه‌شناسی، و فلسفه نمی‌توان همه ابعاد وجودی او را شناخت (رنجبر حقیقی ۱۳۸۳: ۹۳).

آن‌چه اینان از کتاب کارل برمی‌گیرند صرفاً سخنی کلی‌گویانه و تشکیکی درباره‌ی ناشناختگی انسان است؛ سخنی که البته در هر زمان و مکانی می‌تواند به درجاتی صحیح انگاشته شود. فراتر از این سخن کلی‌گویانه، هیچ‌یک از نتایجی که کارل با تکیه بر این سخن می‌جوید، هرگز در نوشتار ایرانیان بازتاب نیافته است. به عکس، ناهم‌سو با سخنان کارل در کتاب و تنها به استناد قول او درباره‌ی ناشناختگی انسان، استدلال کرده‌اند که ما انسان‌ها نمی‌توانیم خود را درست بشناسیم و نیازهای خود را دقیق بدانیم. پس باید منبعی فراتر از خود انسان برای شناخت او بیابیم (برای نمونه، بنگرید به نیک‌زاد ۱۳۸۲: ۸-۹).

۶. نتیجه‌گیری

سخنان کارل به دلیل پرستیژ علمی او مورد توجه اسلام‌گرایان ایرانی قرار گرفت. اینان آرای را که کارل در جای‌جای کتاب ابراز داشته بود، هم‌چون دستاورد تحقیقات علمی او تلقی کردند، حتی اگر آن‌ها هیچ ربطی به تخصص علمی کارل نداشت. چنین تلقی شد که فردی از خود غربیان، که البته منصف است، به ناکارآمدی روش‌های غربی و فروپاشی قریب‌الوقوع تمدن غرب اعتراف می‌کند. پایه‌پای اعلام انحطاط تمدن غربی برپایه‌ی آرای کارل، از قول او لزوم محدودسازی حضور اجتماعی زن‌ها را نیز ترویج کردند، گرچه در دهه ۱۳۴۰ ش، چنین راه‌بردی را با تأکید بر وظیفه‌ی مادری پیش می‌گرفتند و در دهه ۱۳۶۰ ش آن را به بحث‌های نظری‌تری مثل مبانی حقوق زنان پیوند می‌زدند.

شخصیت کارل به‌زودی برای اسلام‌گرایان ایرانی هم‌چون یک حکیم والا قدر و اثرش نیز مرجع‌اعلای علمی انگاشته شد؛ مرجعی منصف که در آن میان حقایق علمی حاصل از مطالعات مؤلف با حقایق دینی صلح افتاده، و علم در جایگاه مؤید باورهای دینی ظاهر شده است. مثلاً سخنان کارل درباره‌ی کشتن مجرمان را درکِ شهودی یک نابغه از احکام و حدود

شرعی مثل قطع دست سارق انگاشتند که اسلام ۱۴۰۰ سال پیش بیان داشته بود. این شیوه بهره‌جویی از اثر در آستانه دهه ۱۳۴۰ ش، با تکیه بر اظهارات مؤلف در حوزه علوم تجربی آغاز شد، اما به تدریج آرای او را در حوزه تاریخ، روان‌شناسی، تعلیم و تربیت، و مطالعات اجتماعی نیز معتبر دانستند؛ آرای استطرادی در آثار کارل که وی در ابرازشان بر تخصص علمی و حرفه‌ای خود متکی نبود.

بعد از انقلاب نیز، با توسعه مباحث نظری که بر اثر توسعه تحقق عملی دین پدید آمده بود، اثر وی را هم‌چون نسخه‌ای ناقص از تعالیم کامل دین اسلام برای زندگی انسان باز نمودند. از دهه ۱۳۸۰ ش به بعد و پایه‌پای توسعه گفتمان علم دینی در ایران هم باز اثر کارل یک منبع مهم برای انسان‌شناسی، نقد علوم انسانی رایج، و تأکید بر لزوم تأسیس یک علم جدید درباره انسان شد، هرچند کارل هرگز نمی‌خواست علمی دینی و غیرتجربی برای شناخت انسان بنا نهد.

این‌گونه، با تصویرشدن شخصیت کارل هم‌چون یک «دیگری مؤید»، زمینه برای بهره‌مندی گسترده از آرای او در حوزه‌های علمی مختلف پدید آمد. شاید کمبود منابع علمی معتبر به زبان فارسی، سبب شده بود ارجاع به حدسیات و اظهارات پراکنده در اثر وی در زمینه‌های مختلف گسترده شود. ایرانیان هرگز مقاله‌ای در این باره ننوشتند که کارل واقعاً چه می‌گوید، هرگز ترجمه‌های آثار او را نقد نکردند، جز آگاهی‌هایی دست‌چندم درباره او حاصل نکردند، و هرگز مطالعه‌ای روش‌مند و علمی درباره زندگی و افکارش را پی نگرفتند. آن‌ها فقط نقش خود را در آینه کارل دیدند؛ می‌خواستند حرف‌های خود را از تریبون علم بزنند و به این منظور، از کارل به‌غایت بهره جستند.

پی‌نوشت‌ها

۱. چاپ سنگی سربی به‌کوشش محمدابراهیم شیرازی، به‌خط مرتضی حسینی برغانی، تهران: چاپ‌خانه میرزا علی‌اصغر و میرزا حسن.

۲. این تحلیل را احمد پاکت‌چی در یک سخن‌رانی با عنوان «انسان‌گرایی در فرهنگ اسلامی» در دانشگاه امام صادق (ع) و به‌دعوت گروه فلسفه و کلام اسلامی آن دانشگاه، و احتمالاً در حدود سال ۱۳۸۹ ش بیان کرده است.

۳. از عباس اسکویان بابت ممکن‌کردن دست‌رسی من به این نسخه سپاس‌گزارم.

۵۴ پژوهش‌نامه انتقادی متون و برنامه‌های علوم انسانی، سال ۲۳، شماره ۲، تابستان ۱۴۰۲

۴. از میترا دبیری بابت ارسال نسخه‌ای از آخرین ویراست مترجم بر اثر (۱۳۸۵ ش)، نقل خاطرات، راهنمایی‌های فراوان دیگر، و ازجمله بیان همین نکته سپاس گزارم.

کتاب‌نامه

قرآن کریم.

- آشفته، امیر (۱۳۴۹)، «حقوق خانواده: زناشویی»، *مه‌نامه قضایی*، ش ۵۷، ۳۲-۴۲.
- آل‌ابراهیم، محمود (۱۳۷۳)، «کاربرد روان‌شناسی در زبان انگلیسی»، *رشد/آموزش زبان*، ش ۳۳، ۱۴-۲۰.
- «آینده انسانیت» (۱۳۴۴)، *معارف جعفری*، ش ۴، ۶۲-۶۷.
- ابرلن، شارل (۱۳۲۳)، «دکتر الکسیس کارل»، *یادگار*، س ۱، ش ۵، ۵۴-۶۲.
- اسفندیاری، محمد (۱۳۶۹)، «عنوان کتاب و آیین انتخاب آن»، *آینده پژوهش*، ش ۳، ۲۲۴-۲۳۴.
- «اسلام و مشکلات تمدن: انسان ناشناخته» (۱۳۴۶)، *مکتب اسلام*، س ۹، ش ۲، ۵۱-۵۳.
- امری، مرضیه و کبری عبداللهی (۱۳۹۵)، «بررسی مقایسه‌ای انسان‌شناسی از دیدگاه قرآن و اومانیزم»، *مطالعات تطبیقی حقوق بشر*، ش ۱، ۵۳-۶۶.
- انصاری، جعفر (۱۳۸۲)، «مبانی اقتصاد از دیدگاه قرآن کریم»، *معرفت*، ش ۶۶، ۱۷-۲۵.
- ایمان، محمدهادی (۱۳۶۲)، «نقش حیاتی پوست»، *رشد معلم*، ش ۹، ۴۶-۴۹.
- ایمان‌زاده، معصومه (۱۳۸۲)، «نقش جنسیت در تدوین حقوق»، *پژوهش‌های مدیریت راهبردی*، س ۱۰، ش ۳۱، ۲۰۶-۲۲۸.
- ایمانی، محمدرسول (۱۳۸۳)، «کتاب‌شناسی توصیفی انسان‌شناسی»، *معرفت*، ش ۸۱، ۱۱۲-۱۲۰.
- بازرگان، مهدی (۱۳۳۸)، «پراگماتیسم در اسلام»، *مجموعه حکمت*، ش ۴۷، ۱۴-۲۰.
- «بدرود با مشاهیر» (۱۳۹۱)، *حافظ*، ش ۹۶، ۷۶.
- برزنونی، محمدعلی (۱۳۹۶)، «معنویت در آخرالزمان»، *مشرق موعود*، ش ۴۴، ۷۷-۱۱۸.
- «به‌زودی آزادی زنان محدود می‌شود» (۱۳۴۰)، *مکتب اسلام*، س ۳، ش ۱۱، ۲-۶.
- بهشتی، احمد (۱۳۴۶)، «دنیای کودک»، *مکتب اسلام*، س ۸، ش ۶، ۳۲-۳۵.
- بهشتی، احمد (۱۳۵۳)، «فاجعه بزرگ در جهان امروز»، *مکتب اسلام*، س ۱۵، ش ۷، ۷۲-۷۶.
- بهشتی، احمد (۱۳۵۴)، «مبارزه با تبعیض نه تفاوت»، *مکتب اسلام*، س ۱۶، ش ۱۰، ۵۴-۵۸.
- بهشتی، احمد (۱۳۴۸)، «نقش مادر»، *مکتب اسلام*، س ۱۰، ش ۱۰، ۴۴-۴۷.
- بهشتی، احمد (۱۳۴۶)، «انسان در صحنه زندگی: پرورش عواطف»، *مکتب اسلام*، س ۸، ش ۷، ۴۳-۴۶.
- «پاسخ به یک سؤال» (۱۳۵۷)، *مکتب اسلام*، س ۱۸، ش ۶، ۵۴-۵۸.
- پرچم، اعظم (۱۳۸۱)، «ضرورت وحی و رسالت از دیدگاه قرآن»، *گلستان قرآن*، ش ۱۱۹، ۵-۶.
- تاجدینی، فرهاد (۱۳۶۵)، «گرایش فطری توحیدی»، *تربیت*، س ۲، ش ۶، ۴۶-۴۹.

نظریه انسان در الهیات ایران معاصر ... (حامد خانی (فرهنگ مهروش)) ۵۵

«تلگراف مورخ ۱۵ آبان درباره درگذشت الکسیس کارل» (۱۳۲۳)، در حاشیه مقاله شارل ابرلن (بنگرید به همین منابع، ابرلن).

جعفریان، رسول (۱۳۹۸)، «استاد مطهری، فلسفه و دانش روز»، مقالات و رسالات تاریخی، ش ۸، ۱۲۷-۱۵۴. جنابزاده، محمدعلی (۱۳۴۹)، «ره چنان رو که ره روان رفتند»، *ارمغان*، س ۳۹، ش ۱، ۳۳-۳۶. جلالی، مجتبی و دیگران (۱۳۹۸)، «وابستگی کمال انسان به دین از منظر علامه طباطبائی»، *معارف عقلی*، ش ۳۹، ۲۹-۴۶.

حجازی، فخرالدین (۱۳۴۴)، «سوگندهای قرآن»، *نامه آستان قدس*، ش ۲۱، ۲-۱۹. حجتی کرمانی، علی (۱۳۵۰)، «تمدنی ناسازگار با انسان»، *مکتب اسلام*، س ۱۲، ش ۹، ۵۶-۶۱. حجتی کرمانی، علی (۱۳۴۹)، «اسلام آیین زندگی: مجازات سرقت و زیانهای رژیم زندان»، *مکتب اسلام*، س ۱۱، ش ۱۱، ۱۶-۶. حیوانی، مهدی (۱۳۷۸)، «سرانجام بچه‌ها خدا را برمی گردانند»، *پژوهش‌نامه ادبیات کودک و نوجوان*، ش ۱۸، ۱۳-۲.

حسینی، علی‌اکبر (۱۳۵۳)، «با هم به تماشای عظیم‌ترین شهر صنعتی برویم»، *مکتب اسلام*، س ۱۶، ش ۳، ۵۸-۶۰.

حسینی، علی‌اکبر (۱۳۵۵)، «سفری به اعماق وجود انسان»، *مکتب اسلام*، س ۱۷، ش ۵، ۳۱-۳۴. حسینی، علی‌اکبر (۱۳۶۲ الف)، «راه غلبه بر عادات غلط»، *مکتب اسلام*، س ۲۳، ش ۱، ۳۸-۴۱. حسینی، علی‌اکبر (۱۳۶۲ ب)، «ویژگی‌های تعلیم و تربیت اسلام: نخستین سنگ زیربنای تربیت انسان»، *مکتب اسلام*، س ۲۳، ش ۳، ۳۷-۴۲.

حسینی، احمدرضا (۱۳۸۰)، «نگاهی به مبانی کنوانسیون رفع هرگونه تبعیض علیه زنان»، *رواق اندیشه*، ش ۱، ۱۱۴-۱۲۴.

حقانی زنجان، حسین (۱۳۵۰)، «تفاوت جسمی و روحی سن زن و مرد»، *مکتب اسلام*، س ۱۲، ش ۱۱، ۲۵-۲۲.

حقانی زنجان، حسین (۱۳۷۳)، «طرق مختلف رشد روحی از دیدگاه اسلام»، *مکتب اسلام*، س ۳۴، ش ۹، ۳۴-۲۷.

حکیمی، محمدرضا (۱۳۷۱)، «مکتب تفکیک»، *کیهان فرهنگی*، ش ۹۵، ۵-۲۵.

حکیمی، محمود (۱۳۴۸)، «غرب بیمار است»، *مکتب اسلام*، س ۱۰، ش ۱۲، ۲۹-۳۱.

«حوادث ناموزون در جهان منظم چه می‌کنند؟» (۱۳۶۳)، *مکتب اسلام*، س ۲۴، ش ۳، ۶۱-۶۶.

د.ای (۱۳۵۴)، «عقل و عشق با آگاهی و تحرک»، *مکتب اسلام*، س ۱۶، ش ۵، ۳۶-۳۹.

دارکو، سووین (۱۳۴۷)، «جهانبینی بکت»، ترجمه ع. نوریان، نگین، ش ۳۷، ۱۸-۲۱.

دبیری، میترا (۱۳۹۱)، «یادی از دکتر پرویز دبیری»، *بخارا*، س ۱۵، ش ۸۸، ۶۱۲-۶۱۵.

۵۶ پژوهش‌نامه انتقادی متون و برنامه‌های علوم انسانی، سال ۲۳، شماره ۲، تابستان ۱۴۰۲

- دردانه، فاطمه (۱۳۷۸)، «حق متفاوت بودن»، کتاب نقد، ش ۱۲، ۵۴-۶۷.
- دوست محمدی، هادی (۱۳۵۵)، «انسان معاصر کودکانه می‌اندیشد»، مکتب اسلام، س ۱۷، ش ۵، ۴۵-۴۸.
- دوست محمدی، هادی (۱۳۶۱)، «محیط و جوانان»، مکتب اسلام، س ۲۲، ش ۱، ۴۴-۴۷.
- رزم‌جو، حسین (۱۳۷۶)، «ارمغان حجاز و لاله طور»، کیهان فرهنگی، ش ۱۳۷، ۴-۷.
- رزم‌جو، حسین (۱۳۵۷)، «انسان و ابعاد شخصیت او»، جستارهای ادبی، ش ۵۶، ۷۹۳-۸۱۰.
- رشیدپور، عبدالمجید (۱۳۴۳)، «راه و رسم زندگی: شهرت طلبی؟»، مکتب اسلام، س ۵، ش ۱۰، ۱۶-۱۸.
- رنجبر حقیقی، علی (۱۳۸۳)، «شخصیت‌شناسی تطبیقی: تحلیل شخصیت انسان از دیدگاه روان‌شناختی، جامعه‌شناختی، فلسفی، و کلامی»، معرفت، ش ۸۱، ۸۷-۹۹.
- رهبر، محمدتقی (۱۳۷۷)، «حمله و ضد حمله فرهنگی غرب»، پاسدار اسلام، ش ۲۰۶، ۱۴-۱۸.
- «ریشه نگرانی‌ها» (۱۳۵۲)، مکتب اسلام، س ۱۴، ش ۶، ۴-۷.
- «سال‌شمار زندگی علی شریعتی» (بی‌تا)، مندرج در پایگاه اینترنتی بنیاد فرهنگی دکتر علی شریعتی <<http://drshariati.org/?p=44>>، دسترسی در ۷ دی ۱۴۰۱.
- سبحانی، جعفر (۱۳۶۱)، «دل و قلب یا الهام و اشراق»، مکتب اسلام، س ۲۲، ش ۶، ۱۶-۱۹.
- سبحانی، جعفر (۱۳۶۳)، شناخت در فلسفه اسلامی، قم: مؤسسه امام صادق (ع).
- سعیدی، احمد (۱۳۲۷)، «توجه به دین و مذهب: اثر و قوت دعا»، آموزش و پرورش، س ۲۳، ۴۵-۴۹.
- شریعتی، علی (۱۳۷۱)، چه باید کرد، مجموعه آثار، ش ۲۰، تهران: قلم.
- شریعتی، علی (۱۳۶۵)، «معبودهای من»، در: هبوط در کویر، مجموعه آثار، ش ۱۳، تهران: چاپخش.
- شریعتی، علی (بی‌تا)، «نامه به کاظم متحیدین»، نامه‌ها، مجموعه آثار، ش ۳۴، قابل دسترسی در پایگاه اینترنتی کتاب‌ناک <<http://ketabnak.com/book/48279>>، دسترسی در ۱۶ دی ۱۴۰۱.
- شریعتی، محمدتقی (۱۳۳۹ الف)، «آغاز وحی»، نامه آستان قدس، ش ۳، ۵-۱۳.
- شریعتی، محمدتقی (۱۳۳۹ ب)، مقدمه بر نیایش الکسیس کارل، ترجمه علی شریعتی، مشهد: انجمن دانشجویان مشهد.
- شفیعی دارابی، محمدحسین (۱۳۷۱)، «پیش‌گویی‌های قرآنی»، معرفت، ش ۳، ۲۷-۳۵.
- صالحی کرمانی، محمدحسن (۱۳۳۹)، «زنان باید آزادی داشته باشند، ولی معنی آزادی چیست؟»، جهان دانش، ش ۱، ۲۹۵-۳۰۵.
- صباغیان، علی (۱۳۸۱)، «بررسی کارآیی و اثربخشی با تکیه بر عوامل انگیزشی از دیدگاه اسلام»، پژوهش‌های مدیریت راهبردی، ش ۲۹، ۷۷-۹۳.
- طوسی، عزیز (۱۳۸۰)، «روان‌شناسی و جامعه‌شناسی اعتیاد»، ددرسی، ش ۲۵، ۵۹-۶۱.
- غفرانی، محمد (۱۳۴۸)، «اثر نیایش»، مکتب اسلام، س ۱۱، ش ۲، ۳۸-۴۰.

نظریه انسان در الهیات ایران معاصر ... (حامد خانی (فرهنگ مهرش)) ۵۷

فارسی، جلال‌الدین (۱۳۵۸)، *انسان‌شناسی، جلد چهارم: انسان‌شناسی و حیانی ساختار آدمی*، بخش پنجم: *ساختار روان‌کاوی*، قابل‌دست‌رسی در پایگاه اینترنتی «یا وتر الموتور» متعلق به شهریار سلیم‌زاده <<https://shahryarsalimzade.blog.ir>>، دست‌رسی در ۱۷ دی ۱۴۰۱.

فکور، فاطمه (۱۳۷۸)، «پایگاه اجتماعی و سیاسی زن»، *کتاب نقد*، ش ۱۲، ۳۰-۴۵.

«فهرست کتاب‌های منتشرشده در شهریور ۱۳۸۳ ش» (۱۳۸۳)، *کتاب ماه علوم و فنون*، ش ۷۸، ۵۵-۶۳.

«فهرست کتاب‌های منتشرشده تیرماه ۱۳۷۹: علوم طبیعی و ریاضیات» (۱۳۷۹)، *کتاب ماه علوم و فنون*، ش ۲۸، ۴۹-۵۵.

قائم‌ی، علی (۱۳۶۸ الف)، «تربیت و سازندگی دختران»، قسمت اول، تربیت، ش ۴۲، ۲۲-۲۴.

قائم‌ی، علی (۱۳۶۸ ب)، «تربیت و سازندگی دختران»، قسمت چهارم، تربیت، ش ۴۴، ۱۰-۱۳.

قائم‌ی، علی (۱۳۶۹)، «تربیت و سازندگی دختران»، قسمت نهم، تربیت، ش ۴۹، ۱۸-۲۱.

قربانی، زین‌العابدین (۱۳۴۵)، «اختیار طلاق با کیست؟»، *مکتب اسلام*، س ۷، ش ۶، ۵۰-۵۴.

قربانی، زین‌العابدین (۱۳۴۳)، «دین‌شناسی»، *معارف جعفری*، شماره ویژه، ۲۳-۲۶۷.

قربانی، زین‌العابدین (۱۳۴۷)، «روح تقلید و خرافه‌پرستی»، *مکتب اسلام*، س ۹، ش ۶، ۱۰-۱۳.

قزوینی، مهوش (۱۳۹۱)، «نیایش در متون کهن و شاه‌نامه امین»، *حافظ*، ش ۹۲، ۸۱-۸۷.

کارل، الکسیس (۱۳۶۰)، *انسان موجود ناشناخته*، ترجمه عنایت‌الله شکیب‌پور، تهران: شهریار.

کارل، الکسیس (۱۳۵۴)، *انسان موجود ناشناخته*، ترجمه پرویز دبیری، ضمن *الکسی کارل: مجموعه آثار و افکار*، اصفهان: کتاب‌فروشی تأیید.

کارل، الکسیس (۱۳۸۵)، *انسان موجود ناشناخته*، ویراسته شهریار دبیری، اصفهان: مهرافروز.

کارل، الکسیس (۱۴۰۱)، *انسان موجود ناشناخته*، ویراستی جدید، تهران: نگاه.

کارل، الکسیس (بی‌تا)، *انسان موجود ناشناخته*، ترجمه عربی عادل شفیق، قاهره: الدار القومية.

کارل، الکسیس (۱۹۷۴)، *انسان موجود ناشناخته*، ترجمه عربی شفیق اسعد فرید، بیروت: مکتبه المعارف.

کاتالوگ کتاب‌خانه ملی ایران، قابل‌دست‌رسی در پایگاه اینترنتی سازمان اسناد و کتاب‌خانه ملی ایران <<https://nlai.ir>>، دست‌رسی در ۱۷ دی ۱۴۰۱.

کتابی، احمد (۱۳۶۶)، «طبیعت و انسان»، *کیهان فرهنگی*، ش ۴۰، ۱۶-۲۰.

کریمی، نصرت (۱۳۷۸)، «تجربه‌ای در باور درمانی»، *بخارا*، ش ۶، ۲۸۴-۲۹۴.

گرامی، محمدعلی (۱۳۴۷)، «درماندگی بلوک‌های شرق و غرب»، *معارف جعفری*، ش ۹، ۲۹۸-۳۰۸.

«گفته‌ها و نوشته‌ها» (۱۳۶۹)، *پاسدار اسلام*، ش ۱۰۱، ۳۶-۳۷.

گل‌گیری، م. (۱۳۴۹)، «پاسداران انسانیت»، *معارف جعفری*، ش ۱۱، ۱۵۳-۱۶۱.

گلی‌زواره، غلام‌رضا (۱۳۸۱)، «خانواده و تربیت فرزندان»، *مبلغان*، ش ۳۸، ۵۶-۷۰.

۵۸ پژوهش‌نامه انتقادی متون و برنامه‌های علوم انسانی، سال ۲۳، شماره ۲، تابستان ۱۴۰۲

- مجتهدزاده، محمد (۱۳۳۹)، «تأمین سلامتی جسم و جان در اسلام»، جهان دانش، ش ۱، ۱۹۰-۲۰۰.
- محمدی، مسلم (۱۳۹۳)، «تحلیل تفاوت‌های جنسیتی زن و مرد در علوم تجربی و آموزه‌های دینی»، انسان‌پژوهی دینی، ش ۲۹، ۷۱-۸۲.
- مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۷۸)، آموزش عقاید، قم: دارالتقلین.
- مصطفوی کاشانی، سیدجلال (۱۳۶۴)، «پزشکی از قانون ابن‌سینا تاکنون»، کیهان فرهنگی، ش ۱۶، ۱۹-۲۱.
- مطهری، مرتضی (۱۳۸۷)، توحید، تهران: صدرا.
- مطهری، مرتضی (۱۳۸۰)، خاتمیت، تهران: صدرا.
- مطهری، مرتضی (۱۳۶۹)، فلسفه تاریخ، تهران: صدرا.
- مطهری، مرتضی (۱۳۷۷)، تقلید بر مارکسیسم، تهران: صدرا.
- مطهری، مرتضی (۱۳۸۰)، «نکته‌ها و یادداشت‌هایی درباره زن در قرآن»، پژوهش‌های قرآنی، ش ۲۸، ۱۲-۲۹.
- مطهری، مرتضی (۱۳۸۵)، یادداشت‌ها، تهران: صدرا.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۸۴)، اخلاق در قرآن، قم: مدرسه امام علی (ع).
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۴۰)، «بی‌نظمی‌ها، آفات، و بلاها انسان را به الحاد می‌کشاند»، مکتب اسلام، س ۳، ش ۲، ۵۶-۶۲.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۴۵)، خدا را بیش‌تر بشناسیم، تهران: کتاب‌فروشی محمدی، قابل‌دست‌رسی در کتاب‌خانه اینترنتی نورلایب <<https://noorlib.ir>>، دست‌رسی در ۱۷ دی ۱۴۰۱.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۳۹)، «کارگاه عظیم تن»، مکتب اسلام، س ۲، ش ۵، ۲۵-۲۹.
- ملیحی، حسین (۱۳۷۶)، «نقش نماز در کاهش اضطراب و دست‌یافتن به آرامش روانی»، اصلاح و تربیت، ش ۳۲، ۲۳-۲۵.
- موسوی، جمال‌الدین (۱۳۴۳)، «روحیه جوانان را بشناسید و با درک مشکلات واقعی جوانان را دریابید»، معارف جعفری، ش ۱، ۶۷-۷۷.
- موسوی، سیدمجتبی (۱۳۵۲)، «هشدار به آن‌ها که با آلودگان در تماس‌اند»، مکتب اسلام، س ۱۵، ش ۲، ۳۳-۳۶.
- موسوی لاری، مجتبی (۱۳۴۹ش)، اسلام و سیمای تمدن غرب (ویراست دوم: تهران: کتاب‌خانه صدر)، نسخه استفاده‌شده: تحریر ۱۳۵۴، قابل‌دست‌رسی در پایگاه اینترنتی نور فاطمه <<http://noorfatemah.org/library>>، دست‌رسی در ۱۷ دی ۱۴۰۱.
- موسویان، عباس (۱۳۸۱)، «دین و اقتصاد»، اقتصاد اسلامی، ش ۸، ۳۷-۶۰.
- مهدی‌پور، علی‌اکبر (۱۳۶۰)، «روزه در اسلام»، مکتب اسلام، س ۲۱، ش ۵، ۵۹-۶۴.
- میرخانی، عزت‌السادات (۱۳۷۸)، «اسلام و نفی خشونت در خانواده»، مطالعات راه‌بردی زنان، ش ۶، ۳۴-۴۷.
- میرخانی، عزت‌السادات (۱۳۸۳)، «جایگاه زن در نهج‌البلاغه»، پژوهش‌های نهج‌البلاغه، ش ۱۰، ۶۶-۱۱۱.

نظریه انسان در الهیات ایران معاصر ... (حامد خانی (فرهنگ مهر)ش)) ۵۹

- میرخلیلی، محمود (۱۳۷۹)، «خشونت و مجازات»، کتاب تقد، ش ۱۵، ۱۲۴-۱۵۳.
- نصری، عبدالله و بهروز صمد (۱۳۹۴)، «آسیب‌شناسی کرامت انسان از منظر نهج‌البلاغه»، انسان‌پژوهی دینی، ش ۳۳، ۲۸-۵.
- «نمایه کتاب‌های مهر ۱۳۷۳ براساس گزارش اداره کل مراکز و روابط فرهنگی» (۱۳۷۳)، نمایه، ش ۳۵، ۱۱۷-۹۶.
- نوایی، علی‌اکبر (۱۳۸۱)، «چرایی نیاز بشر به دین»، پژوهش‌های اجتماعی/اسلامی، ش ۳۶، ۱۹۵-۲۱۴.
- نوری همدانی، حسین (۱۳۴۰)، «شگفتی‌های جهان آفرینش: دستگاه اعصاب»، مکتب اسلام، س ۳، ش ۵، ۱۵-۱۰.
- نوری همدانی، حسین (۱۳۴۱)، «یک بحث روانی و اجتماعی: آیا فطرت انسان براساس خیر آفریده شده است؟»، مکتب اسلام، س ۵، ش ۱، ۲۲-۲۶.
- نیک‌زاد، عباس (۱۳۸۲)، «جمهوری اسلامی یا مردم‌سالاری دینی»، رواق اندیشه، ش ۲۷، ۲۵-۶.
- نیک‌زاد، عباس (۱۳۸۱)، «زن و مسئولیت‌های اجتماعی و سیاسی از نگاه اسلام»، رواق اندیشه، ش ۸، ۳۷-۵۲.
- هاشمی، حسین (۱۳۸۲)، «کنوانسیون رفع تبعیض علیه زنان»، رواق اندیشه، ش ۲۲.
- هاشمی‌نژاد، عبدالکریم (۱۳۴۰)، «مادیت یا سیل بنیان‌کن»، مکتب اسلام، س ۳، ش ۹، ۶۷-۶۳.
- هاشمی‌نژاد، عبدالکریم (۱۳۳۹)، «مقالات وارده مکتب اسلام و مطبوعات»، مکتب اسلام، س ۲، ش ۱۲.
- هاشمی‌نژاد، عبدالکریم (۱۳۳۷)، مناظره دکتر و پیر، تهران: شاهد.

Bain, R. (1936), "Review of Four Books Together", *American Sociological Review*, vol. 1, no. 5, 814-817.

Carlson, A. J. (1936), "Review of *Man the Unknown*", *American Journal of Sociology*, vol. 41, no. 5, 677-678.

Carrel, A. (1935), *Man, The Unknown*, New York/ London: Harper & Brothers Publishers.

Carrel, A. (1939), *Introduction to the New Publication of Man, The Unknown*, New York/ London: Harper & Brothers Publishers.

Friedman, D. M. (2007), *The Immortalists: Charles Lindbergh, Dr. Alexis Carrel, and Their Daring Quest to Live Forever*, New York: Ecco.

Keith, S. A. (1935), "Life Through A Laboratory Window", *The British Medical Journal*, vol. 2, no. 3908, 8-157.

Reggiani, A. H. (2007), *God's Eugenicist: Alexis Carrel and the Sociobiology of Decline*, New York: Berghahn Books.

Reggiani, A. H. (2006), "Drilling Eugenics into People's Minds: Expertise, Public Opinion, and Biopolitics in Alexis Carrel's *Man, the Unknown*", in: *Popular Eugenics: National Efficiency and American Mass Culture in the 1930s*, S. Currell and C. Cogdell (ed.), Athens: Ohio University Press.

